

I-60026

Za izdavača: Nikola Janković  
Glavni urednik: dr Dušan Marinković  
Lektura i korektura: Predrag Rajić  
Dizajn korica: Mediterran Publishing  
Tehničko uređenje: Mediterran Publishing

Bogdan Bogdanović

Copyright © za srpsko izdanje Bogdan Bogdanović  
i Mediterran Publishing 2008.  
Sva prava zadržana

TRI  
RATNE KNJIGE

CIP – Каталогизација у публикацији  
Библиотека Матице српске, Нови Сад

008 : 711 . 4 . 01 ( 091 )  
113 / 119 : 711 . 4 . 01

GRAD I SMRT • SRPSKA UTOPIJA • GRAD I BUDUĆNOST

**БОГДАНОВИЋ, Богдан**  
Tri ratne knjige / Bogdan Bogdanović . - Novi Sad:  
Mediterran Publishing, 2008 (Novi Sad : Artprint) . - 184  
str. , [2] str. na presavijenim listovima s tablama (ilustr. )  
: ilustr. ; 21 cm . - (Biblioteka Levant; knj. 1)

Tiraž 500. - Bibliografija. -  
Sadržaj s nasl. str.: Grad i smrt; Srpska utopija; Grad i budućnost

ISBN 978-86-86689-13-9

a) Историја цивилизације - Градови б) Космологија - Градови

ISBN 978-86-86689-13-9

COBISS.SR-ID 234629639

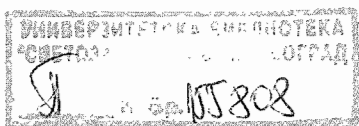
Štampa: Art Print, Novi Sad

Mediterran Publishing  
Nikole Pašića 24  
21000 Novi Sad  
tel: +381.21.472.38.20 fax: +381.21.661.37.65  
www.mediterran.co.yu  
e-mail: mediterran@neobee.net

Za sve informacije o ovom i drugim izdanjima  
Mediterran Publishinga,  
kontakt: prodaja@mediterran.co.yu



Novi Sad  
2008.



## SADRŽAJ

Predgovor	
Tri ratne knjige: <i>smrt, utopija, budućnost</i>	11

## GRAD I SMRT

Da li smo predosećali kataklizmu?	17
Za grad ili protiv grada	24
Esej bez reči	
Ritualno ubijanje grada	35
Zavađena sećanja	40
Čovek–Sarajevo	46
Odbrana grada	54
Nova Aleksandrija ili stari Vavilon	59
Semiologija destrukcije i znaci nade	67
Epilog ili epitaf	78

## SRPSKA UTOPIJA

Srpska utopija: Između izgubljene Arkadije i nenađenog grada	83
--	----

## GRAD I BUDUĆNOST

Između strepnje i nade	107
------------------------	-----

Grad i budućnost	111	Disciplina etrusca	167
<i>Pogled unatrag</i>	112	<i>Grad u energetskej strukturi sveta</i>	169
<i>Energetske plime i oseke</i>	113	<i>Grad u organskej strukturi sveta</i>	171
<i>Posturbana civilizacija – iluzija ili mogućnost?</i>	116	<i>Grad i priroda kao jedan i nedeljiv sistem</i>	173
<i>Da li futurologija pripada prošlosti?</i>	116	<i>Matematičko-kosmološke matrice</i>	176
<i>Energija simbola i simboliška oskudica</i>	118	<i>Grad kao smanjeni „snimak“ sveta</i>	177
<i>Grad – metafora metaforâ</i>	119	<i>Etimološka poređenja i jednačenja</i>	179
<i>Ubijanje metafore</i>	121	Epilog ili prolog	182
<i>Povratak evropskej paradigmi</i>	122	Bibliografija	184
Posle utopije	124		
Priča o dva grada	130		
<i>Dve kaste</i>	130		
<i>Magija hijeroglifa</i>	131		
<i>Monodijalog čovek–grad</i>	133		
<i>Nepročitani grad – opasna alternativa</i>	134		
<i>Stepeni čitljivosti</i>	135		
<i>Pohvala metropole</i>	137		
Moja definicija metropole	139		
Esej bez reči			
Izgubljeni grad	144		
<i>„Gotski roman“ ili zla sudbina Urbsa</i>	145		
<i>Modernije verzije pesimizma</i>	147		
<i>Zastrašujuće semantičke teškoće</i>	149		
<i>Proročanstva koja se ostvaruju</i>	150		
<i>Izgubljeni ideal Lepog grada</i>	152		
<i>Razbijanje arhetipa</i>	153		
<i>Televizijska parafraza</i>	154		
<i>Povratak čulnoj eudemoniji – još jedna utopija?</i>	156		
Princeze i tehnokrati	159		
Grad i kosmos	162		



Tri ratne knjige:

*smrt, utopija, budućnost*

Gradovi, kao što je Troja, koje bi neki grčki junak, poput Ahila, mogao triput iz inata oprčati; pa onda gradovi u merama dosega ljudskog glasa; pa čovekomerni gradovi nalik nama samima; pa srednjovekovni gradovi koji se sa male razdaljine i još manje uzvišice mogu u opsegu ljudskoga vida za tren ukazati kao celina; pa gradovi, vremenom i nevremenom povučeni u samo jednu palatu, kao što je Split; pa mediteranski gradovi čije su ulice kao lavirinti uklesani u kamen uglačan vekovnim migracijama i čiji su prostorni planovi brižljivo skrivaju od stalno pretećih pogleda gradorušitelja u mentalnoj mapi svakog njenog stanovnika – više ne postoje.

Taj drevni, i sada već anahroni pojam, mnogo složeniji od fizičkih elemenata njegove prostorne strukture, pokazao se kao jedan krhki istorijski, društveni i kulturni scenario, pred naletom onih koji nisu razumeli – a niti su to i hteli – duboku i često mističnu matricu jednog načina života i mišljenja sopstvene egzistencije. Taj krhki simbolički scenario – Grad – hiljadama je godina građen uz stalne pretnje da će svakoga časa biti raz-oren, raz-građen, raz-bijen, nasilno ras-polučen – čak i uz pomoć bogova. Tako su razoreni i biblijski gradovi i Troja. Uprkos stalnoj pretnji da će se pojaviti neki Alarih i razoriti Rim, Saladin

koji će razoriti Akru, ili Sulejman Veličanstveni koji će dunavskim tokom od Smedereva rušiti gradove sve do Beča, gradovi i sećanja na njih su opstajali.

U ovom delu Bogdana Bogdanovića, koje se kod nas pojavljuje pod nazivom *Tri ratne knjige*, autor nas upozorava na to da grad, ili ono što bismo samo uslovno rečeno, ili po navici mogli nazvati gradom, nikada u svojoj istoriji nije bio krhkiji, jer onaj drevni, kolektivni istorijski scenario iz kojeg se uvek iznova rađao grad, davno je zagubljen. Upravo zato *Grad i smrt* – prva knjiga koja nas uvodi u *zloslutno pitanje koje se nikako ne može izbeći: svi znamo šta je sve pojava grada čoveku donela, ali da li uopšte znamo, da li čak i naslućujemo, šta nestanak grada može u nepovrat oduzeti i odneti?* Gradoomraza, koja se kao kanibalistički poriv naglo ispoljila iz mutnih dubina našeg sopstvenog i dugotrajućeg istorijskog straha od grada, početkom devedesetih godina dvadesetog veka razorila je – čak i ritualno – Vukovar, Sarajevo, Dubrovnik, Mostar... *lepe, vrlo lepe, najlepše gradove*, rekao bi Bogdanović. Druga knjiga, *Srpska utopija: između izgubljene Arkadije i nenađenog grada*, na univerzalniji i apstraktniji način nas suočava sa sopstvenom arheologijom straha (od grada); sa etnologijom naših strahova koji zadiru duboko u jezik i kosmografiju. To je onaj drevni strah koji je preplavio naše pretke kada su ugledali njima nerazumljive oblike razrušene raskoši i simbola Gamzigrada. Iako je zemlja na koju su se naseljavali u svojim stratumima beležila arheologiju i „geologiju“ urbanog, izgleda da *rimski urbanizacija savsko-dunavskog limesa nije uspela da i po dubini teritorije trajno urbanizuje prostore današnje Srbije*. Od tih arhajskih vremena sve do danas, očigledno je da smo uspeli da izgradimo ili prihvatimo samo neku vrstu poluurbanizacije koja dalje proizvodi

polugradskog čoveka, olako spremnog da se gradoomrazom obračunava sa onim što je sagrađeno. Konačno, *Grad i budućnost*, treća knjiga, kojom se ništa ne završava, već naprotiv, otvara pitanje budućeg opstanka urbane civilizacije, uvodi čitaoce, preko neumoljivih podataka i zastrašujućih zakonitosti velikih brojeva, u preispitivanje sopstvene odgovornosti prema monstruoznim pseudourbanim strukturama koje su stvorene u poslednjih sto godina.

*Tri ratne knjige* – tri povezane priče o gradu u ovim nadolazećim neizvesnim vremenima, ostaviće čitaoce sa više nedoumica i pitanja nego što će ponuditi odgovore i rešenja. Još jednom nas Bogdan Bogdanović vraća na početak – na simbole – *smrt, utopiju, budućnost*; na mišljenje o sopstvenoj egzistenciji, i to kroz ideju grada; kroz ideju čiji se istorijski scenario uz velike napore može obnoviti – samo ako se obnovi ljubav prema gradu.

Dušan Marinković

Grad i smrt

## Da li smo predosećali katakлизму?

Od šest kratkih eseja koje čitaocima nudim, tri bi se mogla pribrojati urbanologiji, jedan bi pripao političkoj semiologiji, ako takva postoji, dok je jedan neka vrsta stripa – crtački esej bez reči. Svi zajedno čine konceptualnu celinu koju tajanstvene niti povezuju sa spoljnim događajima. Pokušaću, najpažljivije što mogu, da te niti obmotam oko prstiju i da ih izvučem na videlo a da ih ne pokidam.

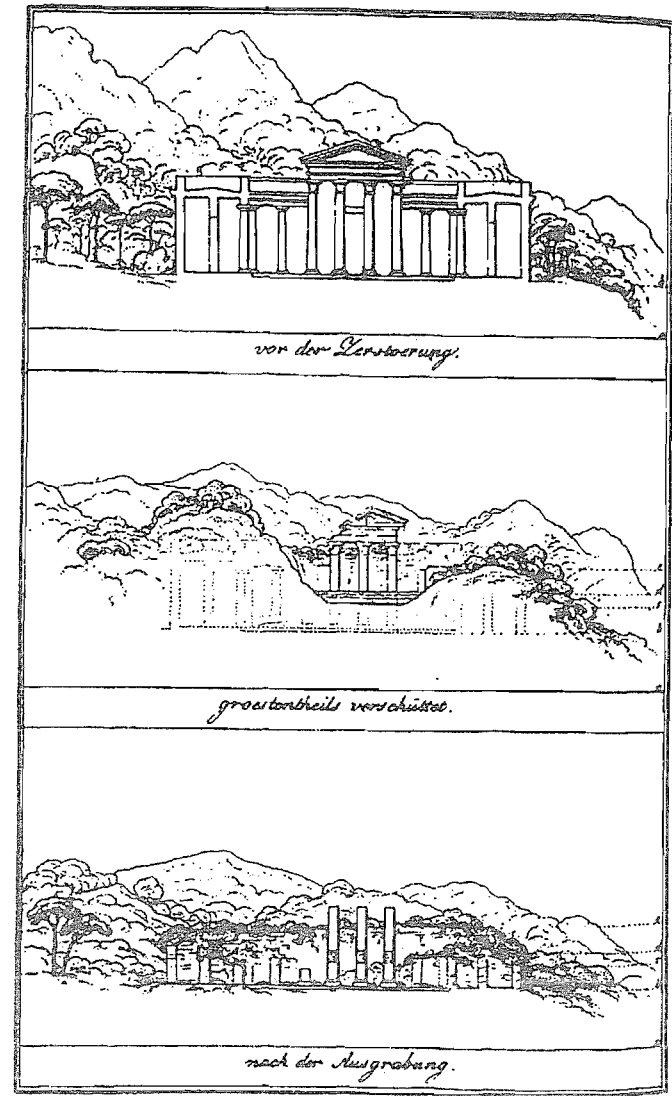
Na poziv vlade bivše Socijalističke Republike Hrvatske, godine 1977, otpočeo sam rad na projektima za uređenje spomen-kompleksa na Dudiku u Vukovaru, na mestu gde su ustaše, u Drugom svetskom ratu, streljale Srbe i političke neprijatelje, učesnike i simpatizere pokreta otpora. Bio sam u to vreme već na izmaku svoje aktivne graditeljske karijere i uživao sam izvestan ugled. Uredio sam bio mnoge slične prostorne celine širom bivše Jugoslavije. Tim čudnim poslom počeo sam se baviti još u svojoj graditeljskoj mladosti. Shvatio sam da mi ova vrsta arhitekture pruža daleko veće stvaralačke slobode no, recimo, podizanje ondašnjih sumornih socijalfunkcionalističkih naseobina.

S obzirom na mučnu istoriju Drugog svetskog rata na jugoslovenskim prostorima, i na obostranu tragičnost

ljudskih sudbina, nastojao sam da izbegnem nadmetanje uspomena. Odabirao sam nadetničke i natkonfesionalne simbole, trudeći se da ostanem što dalje od ideo-političkog znakovlja. Inspiraciju sam često tražio u arheološkim materijalima; zalazio sam sve dublje u svet arhaičnih prasluka; tragao sam za prastarim imaginativnim matricama. Želeo sam da u okvirima opšteljudskog, pretpostavljenog „antropološkog sećanja“ obeležim i rat i smrt, pobeđene i pobeđene i, razume se, pre svega neuništive radosti života. Tad sam u njih verovao. Moje panteističke formule nisu uvek svima bile po volji. Ali, s obzirom na zamršenost teme i zapaljivu delikatnost, često su se baš one pokazivale kao jedino moguće. Valjda zato i nisam imao većih smetnji u radu.

Ali, godina poznih sedamdesetih, kad sam se prihvatio pomenutog zadatka, nisam krenuo uobičajenim postupkom. Nisam počeo sa antikvarskim preliminarijama koje su se kad je Vukovar u pitanju nametale same od sebe s obzirom na blizinu vučedolskog lokaliteta. Čuvena vučedolska tronožna golubica mogla je biti izvrsna početna likovna metafora i iz nje su se dale izvući bogate semantičke arhitektonske serije. Međutim, ni sam ne znam zašto, nalazio sam se u stanju nekog neodredivog nemira: crtao sam, crtao, crtao nešto što bar na prvi pogled nije imalo veze sa zadatkom. Bio sam, u stvari, rasejano ponet jednom Geteovom arhitektonskom zabavom koju ću, da bih bio razumljiviji, morati podrobnije da opišem.

Naime, ko je pažljivo pratio datume Geteovog kretanja po Italiji, mogao je da zapazi karakterističnu prazninu između 18. i 22. maja 1787. Ta tri nezabeležena dana proveo je proučavajući u Puciuolu jedan neobičan fenomen koji se, sam od sebe, zabeležio na ostacima tamošnjeg hrama Jupitera Serapisa. Na osnovu nekoliko sitnih znakova Gete



18. Jupiterempel in Pozzuoli



je postavio smelu teoriju koju je odlučio da obelodani tek posle četiri decenije. Zaključio je da je u neko nepoznato doba, valjda na početku srednjeg veka, vulkanska erupcija promenila čitav krajolik, a kišom i tučom pepela zasula hram do polovine visine stubova. U predvorju se, samo od sebe, načinilo jezerce koje se zatim dugo još napajalo iz oštećenih antičkih hidrotehničkih vodova. Doduše, u Geteovo vreme ostaci hrama su bili već otkriveni i raščišćeni, ali se ovaj mali geološko-arhitektonski roman, uz pomoć neznatnih tragova i uz pomoć mašte, dosta uverljivo mogao sklopiti u celinu. Objašnjenja su propraćena i crtežima koje je načinilo „ein so freundlicher als genial = gewandter Baumeister“, čije ime nije ostalo zabeleženo.

Dugo sam posmatrao taj vešt klasicistički crtež hrama prikazanog u tri vremenske faze. Osećao se, nesumnjivo, napor kapriciozne fantazije da se jedna građevina namenjena dugom trajanju proceni i kao prirodni fenomen i da se prostorni smisao arhitektonskih oblika proširi i produbi apstrakcijom vremena. Nabacujući prve skice za vukovarski memorijal, ko zna zašto, poveo sam se za Geteovom sanjarskom metodom, i stao sam iscrtavati obrise građevina i gradova koje sam, zatim, na sukcesivnim skicama, zatrpavao kišama plamena i pepela. Ostavljao sam samo vrhove gotskih arhitektonskih masa i prateće pinakle da štrče iz zemlje. Ova neobična arhitektonska alegorija, čiji smisao nisam razumevao, držala me je zarobljenog bar dva-tri meseca, i pošto je vreme već bilo prilično odmaklo, ja sam iz mnogobrojnih skica izveo i konačne oblike spomenika. Ko god je pažljivije osmatrao konuse od granita i bakra na Dudiku, imao je prava da ispod njih zamisli čitav jedan zatrpan grad.

Svojim investitorima nisam otkrio Geteovu metodu, već sam im ponudio prihvatljiva tumačenja. Rekao sam im da

je spomenik arhitektonski svedena metafora trajanja, da simbolično sučeljava prošlost i budućnost, pri čemu je budućnost bila baš ona čarobna reč koja sva vrata otključava. Sudbina je, kao što znamo, poništila sva moja javna objašnjenja, a otkrila i potvrdila skriveni tragični smisao crteža. Uzgred rečeno, te sam preliminarne crteže, smatrajući ih bezazlenim proizvodom mašte, izlagao i publikovao bez ustručavanja (galerija „Spektar“: Arandelovac, Zagreb, Subotica, 1982... ili *Arhitektura/Urbanizam*, Beograd, 1983; *World Architecture*, London, 1990). Slovenačka revija *Ab (Arhitektov bilten)*, 1990) stavila je na naslovnu stranu reprodukciju spomenika i prekrila je jednom od mojih skica, tako da se dobila zastrašujuća vizija srušenog Vukovara, bar godinu dana pre no što je ovaj nesrećni grad stvarno bio porušen... Da li smo svi već bili nekako potmulo, odozdo natopljeni crnim parapsihičkim slutnjama?

Ne verujem u parapsihičke fenomene. Ipak, biće da je neka podsvesna urbanološka zamisao uporno pratila moju crtačku igru. Imam za to i nepobitan dokaz. Jedno predavanje u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, godine 1979, iz koje, tada, još nisam bio istupio, bilo je posvećeno graditeljima i rušiteljima gradova i večitoj, gotovo okultnoj dijalektici urbanog i antiurbanog kroz istoriju civilizacije. Uvaženi akademici nisu baš pribrano pratili moje reči. Uostalom, i sâm sam bio zbunjen bizarnim ekstrapolacijama koje sam iznosio i koje su, celu jednu deceniju pre pada Berlinskog zida, nagoveštavale velike migracije siromaštvom izbeumljenog stanovništva prema zapadnim metropolama. Predviđao sam, izgleda, neku novu Seobu naroda. Predavanje sam uskoro i objavio („Za grad i protiv grada“, *Čovek i životna sredina*, Beograd, 1979/6). Ovog leta tekst je bez ikakvih izmena objavljen u Parizu („La ville ravagée“, *Lettre internationale*, 33, 1992). Redakcija

nije izašla u susret mojoj molbi da pridoda i godinu prvog objavljivanja sa objašnjenjem, laskavim po mene, da bi svi mislili kako je tekst antidatiran. Danas i ovde ponovo ga objavljujem pod prvobitnim naslovom.

Sledeći ogleđ u ovoj knjizi, „Ritualno ubijanje grada“, pišan je u tragičnim uslovima današnjeg trenutka. Pročitana je ovog proleća (april 1992) na antiratnoj i antinacističkoj tribini Beogradskog kruga, zatim je više puta uzastopno prevedena i objavljivan. Ovaj mučni i istinoljubivi tekst, kao što će čitalac lako utvrditi, neposredno proizlazi iz pret-hodnog, a pomalo i iz zloslutnih crtačkih serija, i jedina je razlika u tome što su se hipoteze urbanološke mašte na zastrašujući način potvrdile. Da bih upotpunio svoje lično svedočenje o uzburkanim stanjima duha u jednom svirepom razdoblju, smatrao sam umesnim da u knjigu uvrstim još i tri mini-rasprave, koje se, pretpostavljam, skladno ali depresivno uklapaju u celinu. Jedna je o rušiteljima uspomena, a druge dve su o porušenim ličnim uspomena. Jer, u međuvremenu, pored Vukovara, razoreni su i Mostar i Sarajevo, divni gradovi, koje sam, kao i Vukovar, smatrao svojim paralelnim zavičajima... Današnje beleške o Sarajevu ukrstio sam sa beleškama iz sedamdesetih godina, posvećenim lepoti i mudrosti orijentalnih gradova i koje sada ne mogu iščitavati drukčije do sa dubokim duševnim bolom.

(Avgust, 1992)<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Knjiga *Die Stadt und der Tod* (Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg) pojavila se u martu 1993. (drugo izdanje: septembar 1993). Nešto docnije i na srpskom u Zagrebu, pod autorizovanim naslovom *Grad kenotaf* (izdavač Durieux, 1993). – Pojedinačni eseji, pre pojave knjige i posle, objavljivani su, odnosno prevedeni, ovim redom: „Ritualno ubijanje grada“ – *Borba* (28. IV 1992); *Druga Srbija* (Beograd, 1992); *El Pais* (23. V 1992); *Il Manifesto* (jun 1992); *Sven-*

---

*ska Dagbladet* (6. VI 1992); *Salzburger Nachrichten* (14. VIII 1992); *Die Zeit* (18. IX 1992); *Lettre internationale* (jesen 92); *Lumières de la ville* (nov. 92, 6); *The New York Review* (27. V 1993); *Trouw* (Holandija, 5. VIII 1993); *Information* (Danska, septembar 1993); *La guerre en ex-Yugoslavie* (Editions Esprit, Pariz, 1993).

„Zavadena sećanja“ – na srpskom: *Pacifik* (novembar 1992). Zatim, *El Pais* (29. XII 1992); *Peuples Méditerranées* (61, okt.–dec. 1992), i još jednom na našem jeziku: *Intelektualci i rat* (Beograd, 1993).

„Čovek – Sarajevo“ – na molbu redakcije napisan je za časopis *La Règle du Jeu*, gde je i objavljen (jan. 1993, 9).

„Obrana grada – Pismo sarajevskim prijateljima“ – tekst je napisan za sarajevsko *Oslobođenje*, gde je verovatno i objavljen. Pojavio se još na španskom, nemačkom i francuskom: *El Pais* (25. II 1993); *Basler Zeitung* (17. III 1993); *Les Temps Modernes* (jun 1993, 563).

Proširenom srpskom izdanju knjige, međutim, pridodajem još dva teksta, koji se logično, mada verovatno uzaludno, nastavljaju na oglede o sudbinama osuđenih gradova. Prvi, pod naslovom „Nova Aleksandrija ili stari Vavilon“, objavljen je u nemačkom prevodu (berlinski *Tageszeitung*, 15. V 1993), zatim se pojavio u skraćenom obliku u beogradskoj *Republici* (16–30. VI 1993), a nedavno i u prvom broju nove francuske revije *Transeuropéen*.

Drugi je napisan na molbu direktora Centra za savremenu kulturu (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona) da bi poslužio kao jedan od predgovora za veliku izložbu snimaka gradova iz vazduha. Sada je, pod naslovom „Semiologija razaranja i znaci nade“, prvi put objavljen kao nezavisan ogleđ.

(Oktobar, 1993)

## Za grad ili protiv grada

U drevnim fondovima ljudske mašte izgleda da je bilo manje mesta za nežnost i za ljubav prema gradu no što je bilo prostora i podsticaja za sasvim suprotna osećanja odbojne nelagodnosti, prezira i, pre svega – straha... U velikim mitovima, u čuvenim spevovima, u sagama i skaskama – ako je suditi samo prema onome što je do danas ostalo zapisano – krije se zastrašujuće mnogo gradorušilačke čovekove strasti. Pročitajmo pažljivo *Bibliju* pa ćemo, ne bez čuđenja, konstatovati koliko je srdžbe i gneva starozavetnih proroka sabijeno u anateme bačene na gradove. Prema najdramatičnijim saopštenjima *Biblije*, i sam Jehova je s netrpeljivošću gledao na gradove, i čak zazirao od neke njihove nevidljive snage. Božanska odluka o velikom potopu doneta je prvenstveno zato da bi se zatro jedan opako ohol i opasno moćan grad... Ali je i *Kuran*, isto tako, bio knjiga gradoomraze; i u *Kuranu* je mnogo kletvi, pretnji ognjem i mačem, mnogo nestrpljive čežnje da se svi gradovi sveta pretvore u prah i pepeo... Indoevropski spevovi nimalo ne zaostaju za semitskim svetim knjigama. Počevši od *Rg-Veda* do germanskih epova ranog srednjeg veka, uključujući u ovaj vremenski raspon i dičnu *Ilijadu* – u spevovima je, i pored sve pesničke lepote, ipak, odveć nagomilano neobjašnjivih gradorušilačkih pokliča!

Sigurno se može zaključiti da se iza tih starozavetnih proroka, kao i iza destruktivne energije naših predaka, pri-

krivao, pre svega, *strah od grada*, strah od nepoznate pojava i od njene immanentne magijske snage. U *Ilijadi* i u priči o trojanskom konju, dubinski sloj fabule, kad se pažljivo odvoji od narodski prostodušne Homerove interpretacije, svodi se na to da su i Odisejevo lukavstvo i Epejeva majstorija predstavljali neku vrstu grčke kontramagije, čiji je osnovni cilj bio da poništi unutrašnje moći grada i, u krajnjoj liniji, da ahajske junake oslobodi straha od nepoznatih čini zidova gordog Iliona.

### *Gradovima ne preti opasnost*

Gradovima danas ne preti opasnost od gradoomraze – jer ko bi u našem vremenu našao razloga da u sebi podstiče uspavane gradorušilačke nagone? Ali, ako se današnji čovek više ne plaši grada – bar prividno ga se ne plaši! – sada je, najednom, gradove počelo ugrožavati grozničavo gradoljublje. Iz čežnje za gradom, a u stvari mnogo više iz očajanja, u ovom trenutku, prema velikim svetskim varošima, bogatim, polubogatim i sasvim siromašnim – teku mnoge lokalne „seobe naroda“. Mislim da je svaka od tih „seoba“ demografski daleko zamašnija od one koja je u protogrčkim vremenima, u takozvanim mutnim vekovima učinila da Ahajci stignu sve do maloazijskih prostora. No, već u najbližoj budućnosti, te „seobe naroda“, još uvek prikrivene i nevidljive, biće veće i moćnije no što je bila ona velika seoba koja je, dva milenijuma posle razaranja Troje, uništila Rim i mediteranski svet bacila u potpun haos...

Doduše, malo je verovatno da će ljudske mase, koje sada nezadrživo pristižu u gradove, njih paliti i pretvarati u ruševine. Pa ipak, implozija stanovništva razara gradove, ili bar potpomaže njihovo samorazaranje: gradovi rastu do nenormalnih, malignih razmera; pred nama je jedan već

uveliko vidljiv ili bar lako zamisliv svet nabreklih, febrilnih gradova, jedna nepovratno zagađena građevinska magma u stalnom raspadanju, u povremenom obnavljanju, jedan čitav svet pritisnut surim betonskim oklopom! No, i to je samo početak, a ne kraj procesa. Naslućuju se još sumornija obzorja, jer današnja demografska implozija upućuje i na neke mnogo finije, teže uhvatljive vidove nestajanja grada no što su samo implozijama podstaknuta rasprskavanje fizičkog tkiva i siloviti naleti ekspanzije gradskih teritorija. Taj dekadentni, ali i kobno neizbežni tok koji prati fizičku i prostornu dekompoziciju grada zasniva se na sve očiglednijem prekidu opštenja između čoveka i sredine u kojoj se našao.

### *Razumeti i voleti grad*

Grad razumeti i grad voleti to su reverzibilni odnosi; volimo ono što razumemo, a plašimo se onoga što ne razumemo. Čovek koji pristiže u gradove, isto kao i onaj koji je već tamo, emocionalno nema više šta gradu da ponudi, i to ne zato što to ne bi želeo, već zato što to i ne može. Kome, odnosno čemu nuditi svoja osećanja? Nečemu što je bilo grad ili, u najboljem slučaju, nečemu što prestaje da bude grad, a što sâm čovek ne uspeva više ni da vidi jasno, ni da registruje kao što treba, što sve teže identifikuje, i što sve manje adekvatno i sve hipotetičnije „preslikava“ u svojoj svesti?

Jedno malo proveravanje, obavljeno pre nekoliko godina, pokazalo je da jednu istu gradsku „pistu“ (recimo, Banovo brdo – Opština Novi Beograd) dvadesetak učesnika istraživanja „preslikava“ na dvadesetak sasvim različitih, međusobno gotovo sasvim nespojivih načina. Učesnici, studenti arhitekture, već uvežbani da dobro uočavaju

gradske pojave, i pri tom upućeni još i na pažljivu introspekciju, odabirali su potpuno dispartatne isečke gradskog pejzaža, različite i sasvim lične arhitektonske objekte – „simbole“, vrlo raznolike tipove malih gradskih „dogadaja“, koje je isto tako trebalo registrovati i klasifikovati, da bi se, najzad, u sumi kolektivnog prikaza, iskazao jedan krajnje neusaglašen, potpuno difuzan emotivan odnos. Teško je zamisliti mlade građane srednjovekovnog Nirnberga, ili renesansne Firence, toliko neodlučne kad treba da obelodane mentalnu sliku svog grada, i da odrede da li svoj grad vole ili ne, i šta u njemu vole!...

Dodajmo da je predmet ispitivanja bio jedan relativno jasan i svima vrlo dobro poznat gradski entitet, i jedna tip-ska i za sve identična pista, kojom je svaki i pre toga prolazio već mnogo puta. Zamenimo, za trenutak, taj teorijski uprošćen isečak elementima onoliko komplikovanim koliko to u stvarnosti jesu: zamislimo na megalopolitenskim površinama današnjeg sveta stotine hiljada, milione „pista“, često i sasvim slučajnih, iz dana u dan neponovljenih i neponovljivih, i svu onu agresiju uzgrednih, bezvrednih, praznih, i baš zato razornih „informacija“ koje se „gradskim trkačima“ modernog doba u toku dana sruše na glavu! Šta se uopšte očekuje, pod takvim realnim uslovima življenja, da čovek, u granicama svojih prirodnih mogućnosti, a pre svega u ograničenim mogućnostima svojih čula i svoje fiziološke orijentacije, vidi, da razjasni u jednoj za njega već potpuno fiktivnoj sredini nepostojećeg grada u kome živi? I šta onda da zavoli, i za šta emotivno da se veže?...

### *Fiziološka granica poimanja sredine*

Fiziološka granica do koje ide čovekovo poimanje svake sredine, pa i gradske, data je, jednom zasvagda, ustrojstvom

i merama samog čoveka. Nikakvo mehaničko produžavanje mogućnosti kretanja, nikakvi nasilni, dodatni „kilometri na sat“, niti bilo koja vrsta iluzionističkog „viđenja“ grada pomoću televizijske kamere, neće nadoknaditi vrednost saznanja o neposrednom, istinskom prisustvu čoveka u gradskom prostoru koji poznaje, i koji mu samim svojim postojanjem (mislim na tradicionalna, plemenita očuvana gradska jezgra) pruža šansu da na zadovoljavajući način odgovori na ona večita ljudska pitanja koja glase, kao što znamo: ko sam, šta sam, gde sam, i zašto sam tu gde sam?

Jedan vrlo složen i plodan saznajni odnos, zasnovan na sasvim novim mogućnostima opštenja čoveka sa neposrednim okruženjem, otpočeo se zakonomerno uspostavljati već od najranije pojave prvih gradova. Bilo je to, pre svega, zbog toga što je grad sam po sebi kapitalna tehnička alatka, superiorna u odnosu na sve druge prethodne alatke – ali i zbog toga, i još više, što se grad odmah pokazao i kao nova „alatka mišljenja“. Pojavio se, najednom, jedan saznajni analoški model kakav nikada ranije nije postojao. Na primer, tek od pojave grada, pa nadalje, čovek sebe samog može da vidi retrospektivno, i da gotovo opipljivo konstatuje tokove svoje sopstvene sudbine, onako kao što može da razjašnjava i sudbinske etape svojih gradova. U načelu, pre pojave grada, čovek je bio aistorično biće, i to ne samo zbog toga što se dve nove pojave, „grad“ i „pismo“, uglavnom preklapaju, već i zbog toga što je sam grad, čim se pojavio, bio jedno svojevrsno, moćno, nadjezičko *pismo* – složena i dragocena ideografija, koju i dan-danas (a to važi i za najstarije ostatke gradova) čak i moderan čovek, ako želi, i ako se elementarno potruđi, može bez velikih teškoća da *pročitava!*

### *Gradorušilački nagoni*

Ideja o tome da je *grad* uopšte, i svaki grad posebno, složen metaforički sistem, utkan u najdublju potku svesti civilizovanog čoveka, otvara, u uslovima tragične krize grada, jedno zlosutno pitanje koje se nikako ne može izbeći: svi znamo šta je sve pojava grada čoveku donela, ali da li uopšte znamo, da li čak i naslućujemo šta nestanak grada može u nepovrat oduzeti i odneti?... Jer, ako je grad nenadmašan nanos uspomena koje, po pravilu, daleko prevazilaze memoriju samo jedne nacije, rase, jezika (u nama, građanima Beograda, još uvek su aktivne, mada i u najsićušnijem vidu, „usponiense“ keltskog, rimskog, mađarskog, turskog Beograda, i mi ih s pravom prihvatamo kao svoje!) – onda šta sve može da znači, šta sve donosi, i šta donosi rasturanje tog dragocenog depozita „antropološkog sećanja“? Ne odnosi li to sa sobom jedan dobar, pa čak i bolji deo ljudskog bića uopšte?

Da li se uopšte mogu zamisliti varijeteti neke nepoznate civilizacije u velikom, košmarnom „carstvu grada bez grada“? Mislim da bi sužavanje, ili čak potpuno ukidanje mogućnosti za neposredno opštenje čoveka i sredine (sredine koju čovek više ne „dešifruje“, ne „pročitava“, pa samim tim i ne razume!) – vrlo brzo otvorilo put ka nekoj naopakoj „civilizaciji“ glosolalije, u čijim lavirintima nije teško videti silne mogućnosti za divljanje sredstava masovnih informacija i masovnog zavodjenja. Nedostatak pravog istoriciteta, vezanog za organske, zdrave, nerazbijene gradske entitete, ljudskim čulima samerljive i proverljive, morao bi se kad-tad nadoknaditi mirijadama pobrkanih, prividnih, nametnutih, sugerisanih „sećanja“ i svakovrsnim malim, arbitrarnim „istorijama“, vezanim za sektaške mini-kulture, za mini-morale i mini-umetnosti... Dodajmo još, kao

logičan produžetak opšteg „pometenija jazikov“, i rafinirane i manje rafinirane skale nasilja, razne vidove udruživanja u udarne čopore, od huliganskih do „crvenobrigadirskih“, i njihove podvige, sve do krvavih endemičkih malih gradskih ratova – pa ćemo imati pozamašan, i sasvim dovoljan spisak elemenata na osnovu kojih bi se slika novih, gradorušilačkih nagona za koje smo se prerano obradovali da su u nama nepovratno uspavani – mogla bez većih teškoća sastaviti.

U mnogobrojnim, danas još srećom sporadičnim manifestacijama modernog divljaštva, uvek postoje nagoveštaji prikrivenog, ili čak i sasvim neprikrivenog straha modernog „gradorušitelja“ koji besno i razdraženo reaguje na sredinu koju ne može mentalno da „preslika“. Nešto kao da nas opet upućuje na panične gradoomraze starozavetnih proroka, ili ratnička kliktanja kalifinih konjanika. Samo, između ondašnjih situacija i današnjeg trenutka postoje, pored minimalnih sličnosti, i vrlo velike suštinske razlike, i to – na našu štetu. Proroci su proklinjali *tude* gradove, kalife su palile *tude* gradove, vandali su rušili *tude* gradove, a ti isti gradovi, ili njima slični, onda kada bi postali svojina osvajača, uspevali su da svojom plemenitom snagom nametnu rušiteljima *svoju* logiku, i da ih, po pravilu, svega za nekoliko uzastopnih generacija pretvore u mirne, mudre i srećne građane. Grad koji se danas pred našim očima sam rastura, ali upravo zato postaje sve stravičniji, i, nažalost, sve jači – pojava na koju moderan čovek reaguje negativno, počevši od filozofske rezignacije do subinteligentnih regresivnih eksplozija divljaštva – ne obećava, baš nimalo, da će bilo koga, u skoroj ili daljoj budućnosti, oplemeniti i preobraziti u mudru jedinku.

### Šta je veliki grad?

Kad izgovorim reč *grad*, zvuk te lepe i pomalo anahodne oznake stalno moje misli upućuje na gradski entitet razumnog, fizički sagledljivog stasa, na neku konceptualno obuhvatljivu celinu, na raspoznatljivu ličnost grada... Predstave o tome šta je „normalan“, šta je veliki ili, čak, šta je suviše veliki grad, tokom istorije se nisu drastično menjale. Kleonovu Atinu Sokrat je proklinjao kao grad koji je dostigao svoju punu veličinu, pa pošto se dalje razvija i raste, on u stvari počinje da se raspada i da trune... ideja, bez sumnje, krajnje moderna! Tadašnja Atina, sa svojih 130 do 150 hiljada stanovnika, za mnoge je Grke predstavljala varoš na gornjoj granici snošljive veličine, koja, ako nastavi da raste, može dovesti u pitanje funkcionisanje čitavog sistema polisa... Na drugoj strani grčkih procena, veliki Vavilon se činio kao sasvim monstruozna pojava. Aristotel je za Vavilon rekao da i nije grad (*polis*) već nacija (*ethnos*), dakle, „obzidana nacija“, pa ipak, prema današnjim procenama, ovaj velegrad je mogao imati najviše između 300 i 700 hiljada stanovnika.

Na neki način, stvari su od davnina bile dosta jasne. Za Grke je odredba veličine grada bila samo utoliko smisljena ukoliko je stvarno bila u funkciji graničnih mogućnosti neposredne, neometene komunikacije čoveka sa sredinom. Taj princip vrlo precizno objašnjava i čuvena Aristotelova metafora da grad treba da bude veliki onoliko dokle dopire ljudski glas!... Načelo je jednostavno, i nama danas sasvim lako razumljivo, i ako bismo poželeli da ga primenimo u našem vremenu, dospeli bismo, bez većih teškoća, do uglavnom već definisanih, pa čak i popularnih modernih ideja o *federalizaciji* velikih gradova, i do predloga za njihovo raščlanjavanje na mnoge desetine i stotine

malih, demokratskih, samoupravnih „gradskih gradova“ u merama dosega „ljudskog glasa“, znači, u merama dogovora i sporazuma! I to je, bez sumnje, bar za sada i jedini stvarno zamisliv način *odbrane grada* od potpunog i haotičnog raspadanja. Ali, u odnosu na mogućnosti današnje urbanističke prakse, ni taj jedini mogućni scenario nije sasvim besprekoran... Prosto zato što je svaki pravi grad, pa i mali „gradski grad“, *kulturna forma*, a ne tehnosociološki stereotip, pa se prema tome ne može praviti po porudžbini, već nastaje prema nekim složenim, zametnim, skrivenim i relativno slobodnim pravilima igre do kojih moderan urbanizam, obuzet manijom egzaktnog planiranja, još uvek ne može da prođe.

### „Čitanje gradova“

Kako onda ponovo pokrenuti zdrave procese vraćanja gradova u mere „ljudskog glasa“?... Ako smo zaključili da je osnovni poremećaj u sferi pobrkanih saopštenja (od čoveka prema gradskoj sredini, i obratno), i ako se dobar deo nevolja modernog grada zasniva na greškama tipa „pokvarenog telefona“ (a sve sam više sklon da verujem da je čak i demografska implozija jedna vrsta tragičnog *ljudskog nespোরazuma*) – onda, razume se, odatle treba i otpočeti. Dakle, da bi se u stvarnosti mogli pokrenuti i podsticati procesi prirodne, organske, čovekovim merama saglasne dezagregacije velikog grada današnjice, a da bi se usporili i zaustavili procesi divljanja, potrebno je, za sam početak početka, male „gradske gradove“ prvo izgraditi u ljudskim glavama. Kaže se, i to je velika mudrost: dogovor kuću gradi. Ali, svaki dogovor traži i svoj zajednički jezik. Da bismo sebi uopšte mogli dati računa o onome što želimo, i da bismo imali i umeli da kažemo šta hoćemo,

u situaciji kada odlučujemo – neophodno je da o vrednostima, mogućnostima, pa i prokletstvu grada (s koje strane se već uzme problem) – bar približno svi mislimo na sličan način, u okvirima sličnog pojmovnog fonda, i u granicama usaglasivih ličnih slika. Zato i predlažem jedino što u ovom trenutku umem: ljude, čoveka, sve nas, neko bi trebalo ponovo da nas nauči zaboravljenoj veštini „čitanja gradova“. Veština „čitanja gradova“ svima nam je potrebna, pre svega zato da bismo se približili jednoj budućoj veštini zajedničkog, kolektivnog *ispisivanja* gradova. Bila je to odvajkada divna majstorija i veliko ljudsko pravo. Majstorija je zaboravljena, a pravo skoro sasvim izgubljeno. Ako je moguće, trebalo bi ga ipak povratiti!

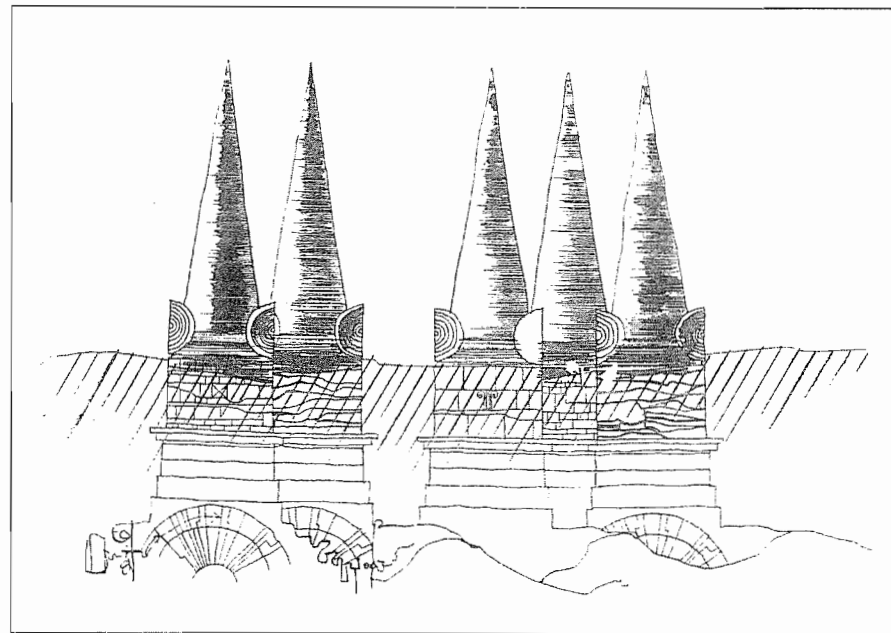
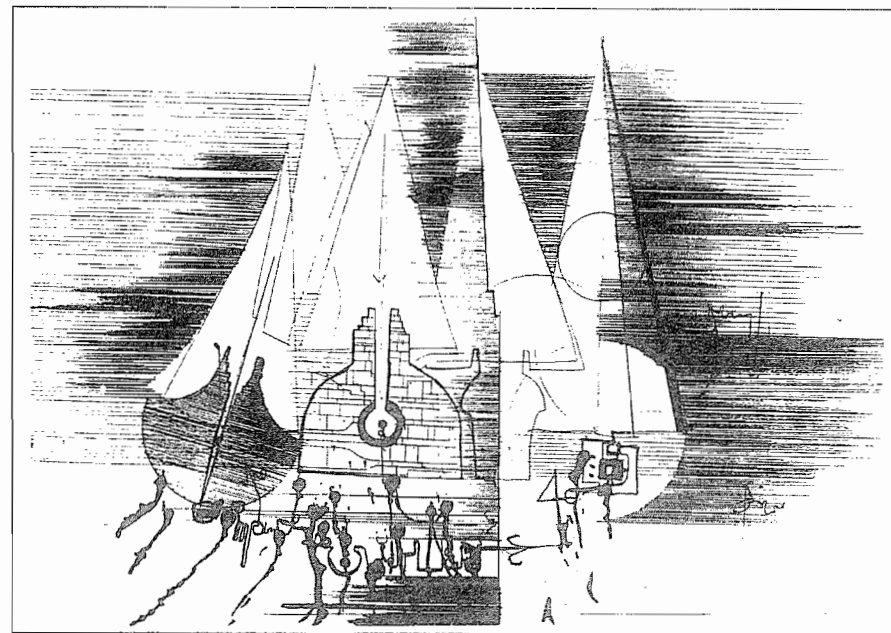
Naravno, mnogi će se s pravom upitati da li postoje ikakve šanse za taj i takav redosled podsticanja procesa rađanja i sazrevanja novih malih humanih gradova, i nije li već dockan za poduhvate te vrste. Ko bi se, u ovom trenutku krize, bez zebnje upustio u posao naknadnog modeliranja „gradskih gradova“, i to prvenstveno s našim današnjim urbanološkim znanjima i putem opštih, slobodnih odluka? I onda, kako i kojim „bogazama“ omogućiti da se u tim novim ili preporođenim „gradskim gradovima“, ako do njih i dospemo, pojave i novi „gradski ljudi“, pomalo slični onim novim ribama u podmlađenoj i od zagađenja očišćenoj Temzi?

### „Spasavanje grada“

Najzad, evo jog jedne vrlo velike neodumice o kojoj do sada nisam ništa rekao. Pre no što bi se moderan *urbanolog* uopšte prihvatio „spasavanja grada“, potrebno je da ga u njegovoj sudbonosnoj odluci svi, gotovo plebiscitarno, podrže, i da samim tim ravnopravno s njim podele *svu* od-

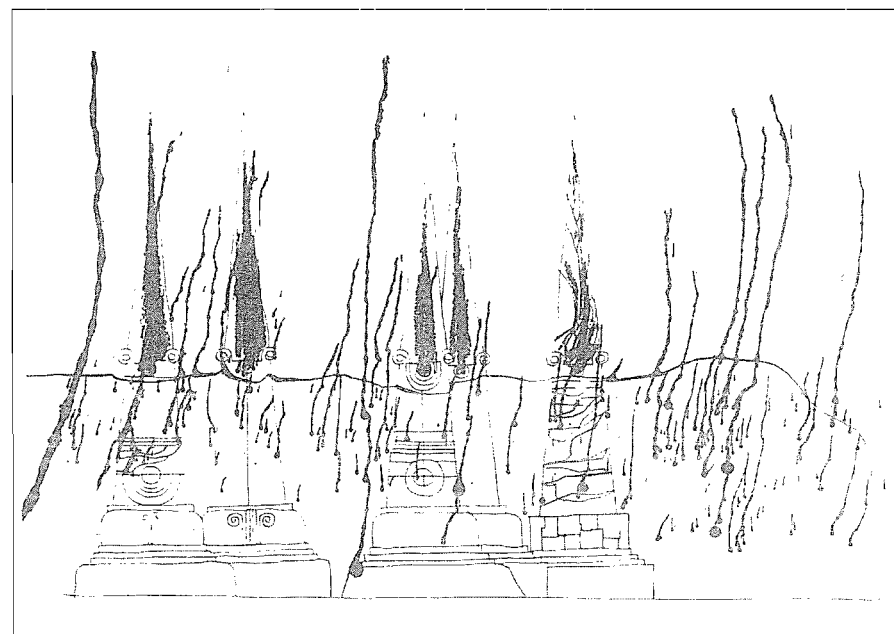
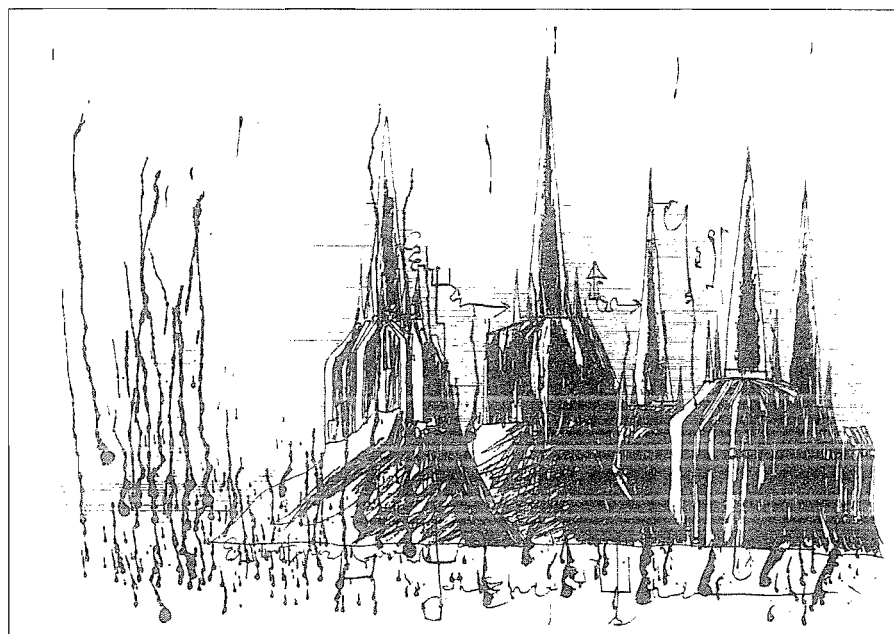
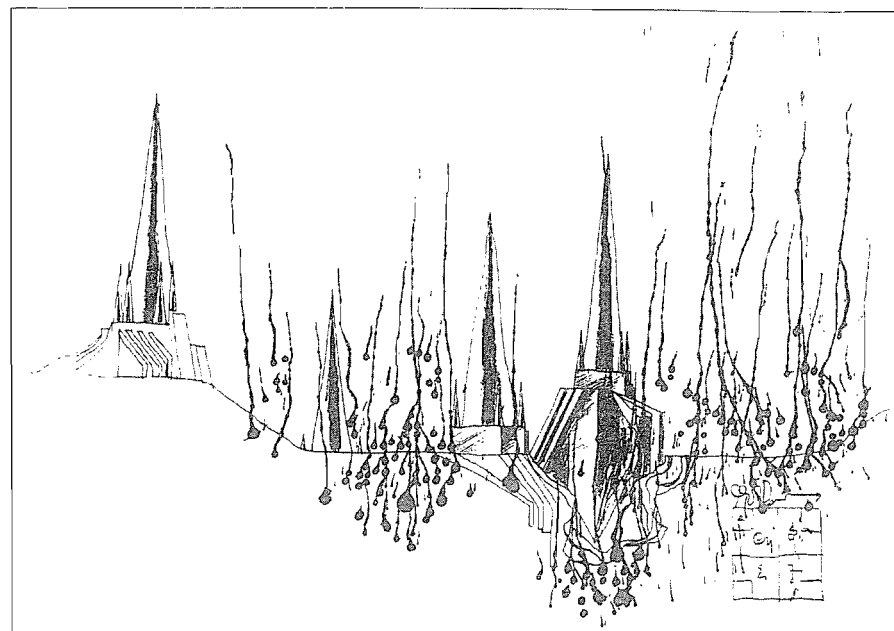
govornost. Ako ničim drugim, onda odgovornost sa stručnjacima treba podeliti bar nedvosmislenim odgovorom sa *da* ili sa *ne*, odgovorom na sasvim jednostavno pitanje: hoćemo li uopšte grad spasavati, ili to više i ne želimo?

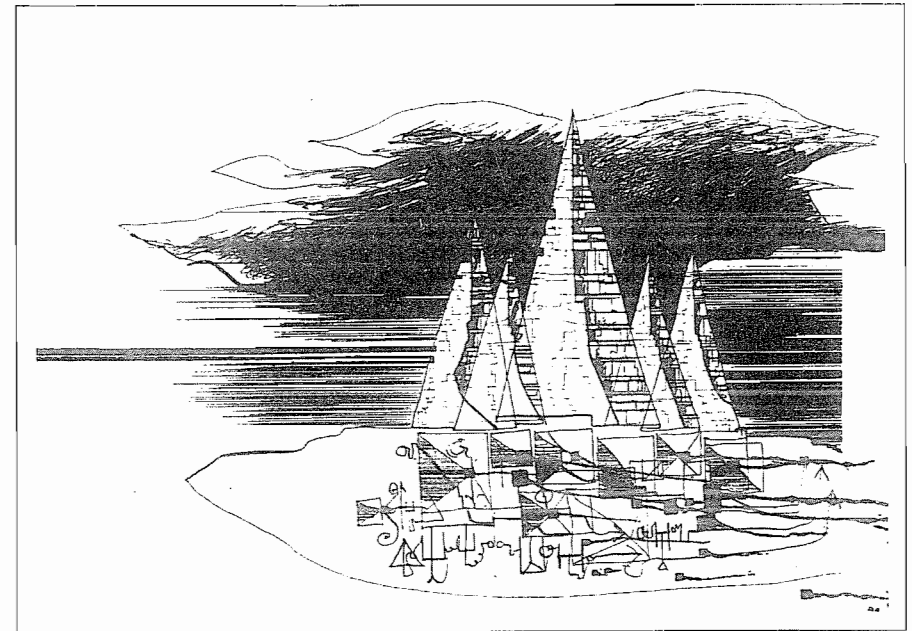
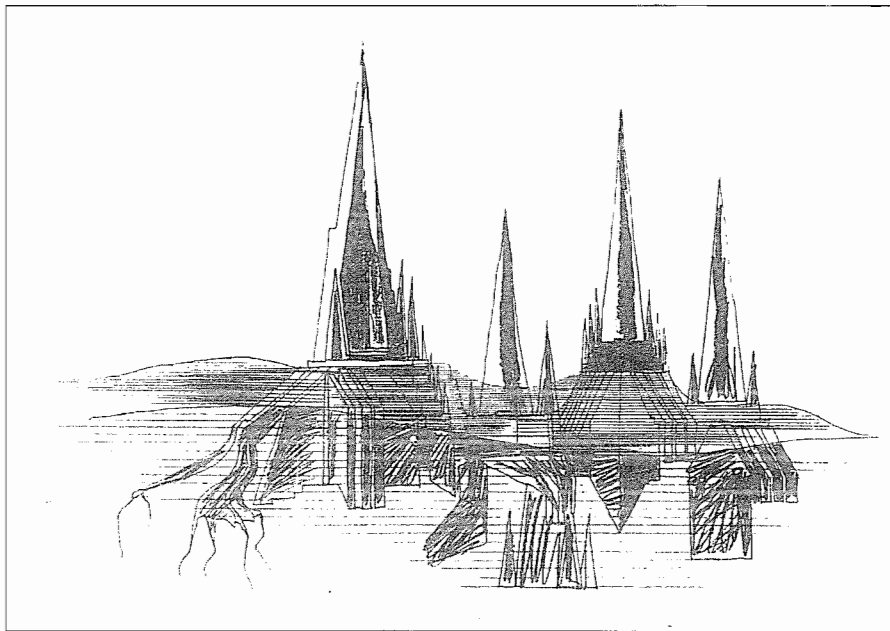
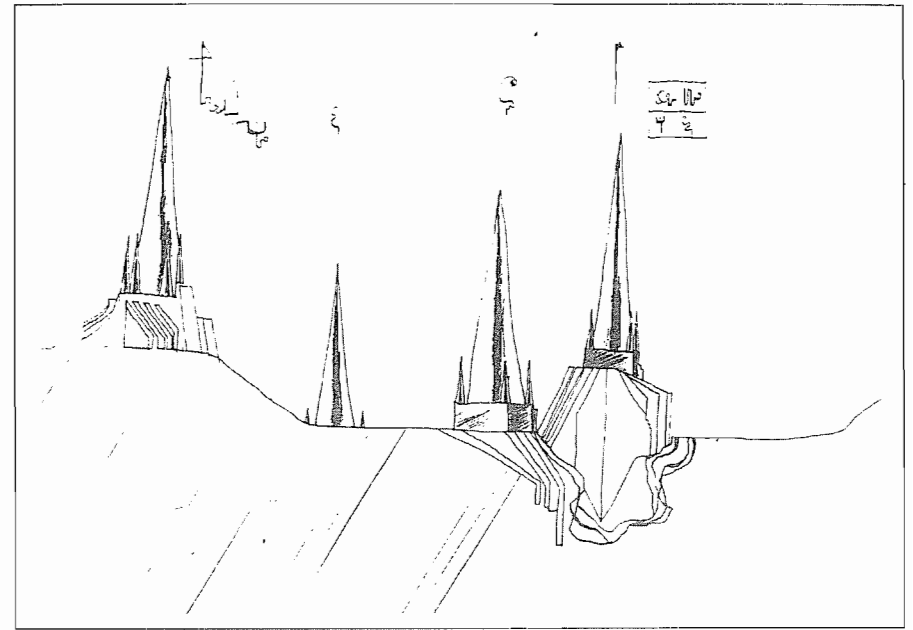
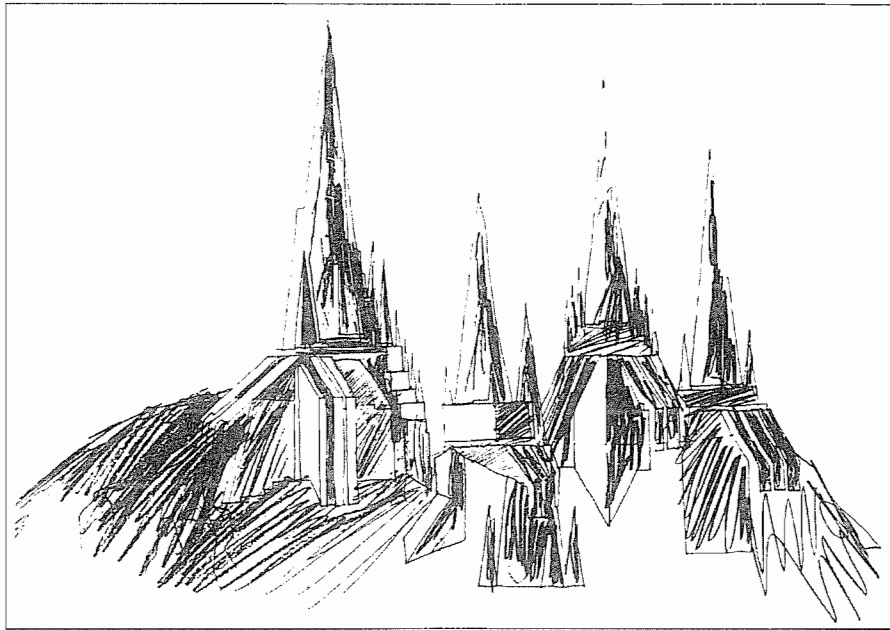
Ako smatramo da je dezintegracija grada nezadrživ tok stvari, koji se ni na koji zamisliv način više ne može zaustaviti, i ako u ime neke perverzne „modernosti“ smatramo da grad uopšte i ne treba braniti, jer je svoju ulogu završio, onda bi i to, isto tako, morala biti fundirano doneta presuda. I morali bismo, pri tom, tačno razjasniti šta takva presuda stvarno donosi i, pre svega, šta odnosi... Razume se, nimalo ne odbacujem mogućnost da će generacija sutrašnjeg dana ipak morati *nekako* živeti izvan tradicionalnih okvira gradske sredine onako kako je mi danas još uvek shvatamo. Ali kako će izgledati taj život u mutnim horizontima zabetoniranog *lzgubljenog grada*, i to još u uslovima manjeg energetskeg bogatstva, ili čak u uslovima energetskeg siromaštva – i kako će se taj način života reflektovati u osetljivom unutrašnjem ogledalu čovekovom, za to, priznajem, ja nikakav drugi scenario u glavi nemam sem onoga što sam već rekao o „civilizaciji glosolalije“...





Esej bez reči





## Ritualno ubijanje grada

Razmišljam o jednoj od mnogobrojnih abnormalnosti današnjeg građanskog rata. Nije mi jasna ta vojna doktrina koja nalaže kao jedan od prvih ciljeva, možda i kao prvi – rušenje gradova. Civilizovani svet će, ranije ili kasnije, s ravnodušnošću slegnuti ramenima na naša međusobna klanja. Šta bi drugo? Ali rušenje gradova neće nam nikada zaboraviti. Bićemo – i to baš mi, srpska strana – bićemo upamćeni kao rušitelji gradova, novi Huni. Užas zapadnog čoveka je razumljiv. On već više stotina godina čak ni etimološki ne razdvaja pojmove „grad“ i „civilizacija“. Besmisleno rušenje gradova on ne može, ne ume drukčije shvatiti do kao manifestno, siledžijsko suprotstavljanje najvišim vrednostima civilizacije.

Da ne zaboravimo još jednu dijaboličnu okolnost! U pitanju su lepi, vrlo lepi, najlepší gradovi: Osijek, Vukovar, Zadar; sada su na redu Mostar i Sarajevo. Udar na Dubrovnik – užasavam se da to kažem, ali moram – bio je namerno usmeren na primerak izuzetne, gotovo simbolične lepote. Napadači podsećaju na ludaka koji lepoj ženi baca u lice sonu kiselinu i pri tom joj obećava novo, lepše lice! Da nisu u pitanju samo podsvesne konfuzije primitivaca, dokazuje namera da se porušeni barokni Vukovar obnovi u nekom nepostojećem srpsko-vizantijskom stilu. Ova, oz-

biljno obećana, krajnje neozbiljna arhitektonska skalamerija opet otkriva vrlo mračne pobude...

Kad bi naši teolozi bili malo vispreniji, priču o srpsko-vizantijskom Vukovaru shvatio bih kao najavu nebeskog Vukovara koji je sleteo na zemlju da materijalno obeleži privremeno središte obećane nebeske Srbije. Međutim, ako zamisao da se nasilno promeni ličnost jednog namerno razorenog grada posmatramo jednostavnije, onda vidimo da je u pitanju samo suluda ratnička ideja, kao što je, recimo, bila zamisao da se stara Varšava pretvori u prah i pepeo e da bi se, na tom istom mestu, jednom sagradila nova tevtonska Varšava.

Godinama sam razrađivao tezu da je jedan od motora uspona i propadanja civilizacija večita, avgustinovska, manihejska... zašto ne bi bila?... priča o neprestanoj borbi između gradoljublja i gradoomraze, u svakom trenutku istorije, u svakoj naciji, u svakoj kulturi, u svakom čoveku. I tako, bavio sam se *in abstracto* opsesivnom temom; svi su znali da je sa posebnim guštom razrađujem i razvijam. Studenti su me rado slušali, a pomalo se i smejujili... eto, sad počinje „ono njegovo“. A onda, došao je trenutak da prestravljeno shvatim kako je baš „to moje“ sada najednom doista došlo na red.

U nizu rituala ubijanja, sopstvenim očima gledam i ritualno ubijanje gradova. Gledam ubice gradova u živom uzorku. Zamislite da sam mogao da studentima prikažem jednog Vučurevića, Šljivančanina, Biorčevića... čak su im i imena mitska! Kako bi se tek dobro, uz njihovu pojavu u amfiteatru i uz njihove reči, objasnila mračna strana priče o dobrom pastiru i zlom gradu, o Sodomi i Gomori, o magijskom rušenju zidova jerihonskih, o lukavstvima vojnog maga Epeja i o rušenju gordog Iliona, ili o kletvama zapisanim u *Kuraniu* da će svi gradovi sveta biti porušeni, a ne-

poslušni građani pretvoreni u majmune. Ne sumnjam da bi pomenuti današnji velemajstori rušenja rado i bestidno objasnili svoje motive. Možda bi ih čak i sa ponosom izneli na videlo. Jer, od kada je sveta i veka, gradovi se ruše u ime „čvrstih ubedeja“ i vajnih viših, najviših, najstrožih moralnih normi, verskog, klasnog i rasnog reda...

Gradomrzitelji i gradorušitelji nisu više samo knjiški fantomi; oni su živi fantomi; oni su među nama. Ostaje za razmišljanje: iz kojih li su se dubina poremećene narodne duše ispilili i kuda su krenuli? Na kojim li se pobrkanim prenosnicama zasnivaju njihove predstave? Koje li ih i kakve slike opsedaju... koju li morbidnu slikovnicu prelistavaju? Očigledno je da njihove „slikovnice“ nisu idiličan album gradske memorije. Primitivac teško prima da je išta moglo biti „pre njega“; njegova je etiologija jednostavna, isključiva i jedna jedina, pogotovo kad je dobro sistematski obrađena usmenim kafanskim didaskalijama.

Priznajem da je pojave o kojima govorim teško opisivati. One su možda ispod praga moguće deskripcije. Zato molim da ova razmišljanja prihvatite samo kao neku vrstu lične crne gnoze koja mi dozvoljava da, uz malu pomoć intuicije, u dušama primitivaca potražim nešto slično onom prastarom, arhetipalnom strahu od grada, kakav se da naslutiti u najstarijim osvajačkim spegovima. Samo... davno, pradavno, bio je to ipak „sveti strah“, dakle, regulisan, zadržan strah. Danas može biti reči samo o raspojasanim revandikacijama najnižeg mentalnog habitusa. Čini se da u uspaničenim dušama gradorušitelja osećam zlu nakostrešenost prema svemu što je gradsko, dakle, prema složenim semantičkim serijama duha, morala, govora, ukusa, stila... Podsetiću da reč *urbanitet*, počev još od četrnaestog veka pa sve do danas, u najvažnijim evropskim jezicima označava uvek isto: ugladenost, artikulisanaost, usaglašenost mi-

sli i reči, reči i osećanja, osećanja i pokreta,... itd. Pa kad neko ne ume da se podredi zakonima urbaniteta, najlakše mu je da urbanitet jednostavno – prekolje.

Sudbina Vukovara, Mostara, Bašćaršije zloslutno me podseća na mogućnu sudbinu Beograda. Ne, ne mislim da će se pojaviti neki novi, neki drugi rušitelji, neki *tudi...* pod zidinama Kalemegdana. Bojim se, žalosno je reći, *naših* majstora rušitelja. Jer, gradovi se ne ruše samo spolja i fizički već se mogu razarati iznutra i duhovno. A ta je varijanta mnogo izvesnija. Silom oružja osvajači će nam se ponuditi za sugrađane. U našim uslovima, u balkanskim predelima, u kojima migracije nisu nikakva izuzetna pojava, opasnost dobija sasvim određene oblike. Analogije su neumoljive. Ako uzmemo da je NOB, između ostalog bio i velika seoba, seoba pod oružjem, dakle, neka vrsta nasilnog ubacivanja negradskog stanovništva u gradove, reprizu nije teško zamisliti. Ima nas ovde koji bismo se, do u detalj, mogli prisetiti kako je izgledalo to tadašnje spasonosno obnavljanje gradova.

Ako nam se, dakle, branioci srpskih sela a neuspeli osvajači hrvatskih gradova uskoro stvarno ponude za sugrađane, za sustanare, pa i gospodare, znamo šta nas čeka. Partizanija je navodno socijalno obnavljala gradove i kaštigovala je socijalnu dekadenciju. Nova nacipartizanija, budući da legenda o Sodomi i Gomori uvek prokleta važi, čistiće srpsku Sodomu i Gomoru od nacionalnih otpadnika i svakog drugog šljama. Nova devastacija gradova vršiće se opet u ime viših i najviših ciljeva. Verovatno će nekome pasti na pamet da i Beograd malo rasno pročisti. Za vrlo uzvišene nacionalne poduhvate uvek se mogu naći i teorijske osnove, ako naši budući Mikenci za teoriju uopšte budu hajali. Veliki Vuk Stefanović Karadžić pouči nas da u njegovo vrijeme Srb, Srbalj, Srbin, Srbinj, Srbljak, Srblja-

nin, Srbo u gradovima gotovo i ne hte da prebiva, budući da je tamo uglavnom tavorila anacionalna cincarska, nemačkarska i kosmopolitska „bagra“.

Ako, dakle, i nas proglase za zatečenu, nezdravu i nedovoljno srpsku populaciju, ako se odluče za fundamentalno rasni i nacionalni preporod gradova, onda će sve nas koje ne uspeju zauvek proterati (a na tome i te kako predano rade) – onda će nas, kao što svete knjige i preporučuju, pretvoriti u majmune...

Zato, moja prva briga, kad govorimo o Drugoj Srbiji, jeste: kako sačuvati ono malo preteklog urbaniteta i ne dozvoliti da nas pomajmune.

## Zavađena sećanja

Pozvaću se, nostalgичno, na davnašnju izjavu do koje mi je i dan-danas stalo: „Jednog srećnog dana možda će neki novi (pravi) jugoslovenski ustav počinjati rečima: U našoj zemlji sve su memorije ravnopravne“. Načelo bi se stavilo nasuprot podeli nacionalnih istorija na dobre i progresivne, na manje dobre i jedva dobre. Sada više nema zajedničke zemlje, a rat za suprematiju uspomena je otpočeo, surov i prljav.

Ima neke mračne ironije u tome što su te danas toliko zavađene uspomene sve odreda iskrivljene ili sasvim izmišljene. Nepoznavanje istorijskih činjenica nadoknađuje se šarenim predrasudama. Dobar deo poluobrazovanog srpskog puka, opijen Miloševićevim „vraćanjem dostojanstva“, ubeđen je da su Srbi u srednjem veku jeli uz pomoć zlatnih kašika. Zabluda bi bila bezazlena i lako bi se dala odložiti među slična novokomponovana sećanja da ne prikriva i neke čoškaste implikacije. Dok smo mi vešto baratali zlatnim kašikama (uzgred – „kašika“ je turska reč), drugi su, valjda, zahvatali čorbu dlanovima, pa ih to spušta bar za jedan stepen niže u današnjim našim nadmetanjima...

Uostalom, i ona vrlo čuvena rečenica kako „malo koji narod ima Studenicu“ spada u žanr međunacionalnog nadmetanja. Studenica je građevina dostojna respekta, na-

ročito do tri četvrtine svoje visine, i oduvek sam se divio i majstorima koji su je sagradili i velmožama koje su ih izdaleka dovele. I još im dozvolile da se iskažu prema svom najboljem znanju i umenju...

Istinito ispričana priča laskavija je svakako od agitpropovskog argumenta „malo koji narod...“ Jer, dok se Studenica gradila, malo koji narod u Evropi, ili recimo na Kavkazu, nije imao poneku svoju Studenicu. Postojala su i svakovrsna druga arhitektonska čudesa. A znalo se i za mnoge estetske i metafizičke graditeljske tajne o kojima mudrost naprasnih ljubitelja naše lepe Studenice i ne sanja.

Ekscesi nametnutog sećanja, iako po sebi tužni, ne bi bili i tragični da ne podstiču negativnu obradu fakata, omalovažavanje realnih uspomena, tuđih pa i sopstvenih, sve do pokušaja fizičkog zatiranja. Fenomen rušenja gradova, užasan i očit u ovom trenutku, odaje, pored ostalog, i jarost negodovanja pred depozitima nagomilanog pamćenja. Bestijalac bi ih rado zamenio sopstvenom protoistorijom. Nije reč samo o uništenim muzejima, spaljenim bibliotekama i arhivama, već i o zbrisanim plemenitim nanosima arhitektonskih oblika i o intrisinktnim saopštenjima. A ta saopštenja (prisetimo se baš Studenice) uvek prevazilaze okvir nacionalno omeđene memorije. Budući da se ne mogu denotirati, ostaju izvan granica primitivne „zdrave pameti“. A upravo to i razluđuje rušitelje, jer se osećaju obezoružani pred zavrzlamama govora koji ne razumeju. Tajanstvena morfologija ornamenta, sintaksa ornamentnih sklopova, stilski oblici, sve to u njihovim očima dobija privid magije.

Moderni varvari zatiru i groblja sa istom sistematičnošću sa kojom razaraju i gradove. A kako su i groblja neka vrsta gradova, opet se javlja isti onaj panični strah od nagornilane „tuđe“ memorije i opakih okultnih, nerazumljivi-

vih poruka. Pri tom, rušitelji ne znaju – odakle bi i znali? – da, nasrćući na uspomene svojih bližnjih, kidaju lanac sopstvene antropološke memorije.

Etnički čiste kulture ne postoje. Zabluda da postoje posebno je pogubna na Balkanu gde se bogatstvo modela upravo i sastoji u hiljadugodišnjim prožimanjima. Da bih bio jasniji, navešću još jedan primer: mi, u Srbiji, s pravom smo ponosni na kamene kenotafe, tzv. krajputaše. Iako su u pitanju obeležja ratnika, najčešće palih u bojevima sa Turcima, nije teško utvrditi da ovi spomenici parafraziraju obrise turskog „nišana“, a taj, pak, izvodi svoje daleko poreklo iz preislamsko-arapskih, feničanskih, hebrejskih betila (*baetilus*)... Da li bi nam naš krajputaš više ili manje kazivao da je autohtona srpska simbolična forma?

Takozvani komunizam je voleo da prikrija, da zataškava, zatrpava suvenire, sve redom. Ukoliko ih je nadvoje-natroje prihvatao, dodavao je svoju evhemeristiku. Snishodljiv prema kompleksima primitivaca, oslobađao ih je straha uprošćenim, svevažecim objašnjenjima, skidao je čini sa mnogih hijeroglifa, ali je i hijerogliffe oslobađao iskonskog smisla. A onda, kad se preobratio u nacionalizam, počeo je, bože, da otkriva mudrosti prošlosti. I sad, dušebrižno prebira suvenire, deli ih na „svoje“ i „tuđe“, jedne preuveličava, druge ne podnosi. Pri tom je silovit, isključiv i fanatičan. Nema u sebi obuzdavajućeg faktora. Ne poseduje čak ni uobičajene licencije buržoaskog nacionalizma. Ni trunčice, na primer, onog viktorijanskog estetizma koji je, čak i ponekom okorelom šovinisti starinskog kova, dozvoljavao da se divi lepoti i vrednostima bilo gde da su i ma čije bile.

Uloga inteligencije u kloniranju novog nacionalizma očita je, ali je neslavna. Nacionalisti-disidenti, u prethodnom razdoblju, bivali su kritikovani žestoko, ali isprazno.

Analitičko kritikovanje nije bilo dozvoljeno. Halabuka je samo podizala ugled kritikovanih i dizala im tiraže. Međutim, javna je tajna da su mnogi šampioni bili diskretno povezani sa svojim centralnim, nacionalnim komitetima. A odatle su ih, kad zatreba, posrednim putem ubacivali u optičaj. Dobrodušni inteligenti drugog ili trećeg ešalona uvidali su da je igra komplikovana, pa pomalo i opasna, i poistih su joj se povinovali. Inženjeri ljudskih duša neprimetno su se preobraćali u žrece i egzegete restituisanog nacionalnog pamćenja. Kule nacionalnih fantazama rasle su i razastirale svoje senke. Vrlo anahrone akademije nauka i umetnosti – bilo ih je u Jugoslaviji osam! – umnogome su, kao laboratorije u Bejkonovoj *Novoj Atlantidi*, pripremale *in vitro* virus nove bolesti. A onda, kao što znamo, bočice i retorte su počele da prskaju, duhovi su se izmigo-ljili i epidemija se raširila.

Virus je, nažalost, dospao u vrlo povoljne uslove. Na Balkanu se u nacionalne resentimente i revandikacije uvek meša i neki fatalan, večiti suvišak epskog hormona. Bratstveničke, tribalne, nacionalne drame uglavnom se shvataju prema sinopsisima spevova. A te sinopsise poznajemo, kako iz opšte književnosti tako, i još više, iz studija čuvenih folklorista. Barata se, uvek, predstavama o preotetoj veličini, o rasturenom savršenstvu nekog Zlatnog ili, pre, nekog herojskog, dakle, Srebrnog doba. Proklinju se tajne sile koje su do propasti dovele. Iščekuju se junaci ili junačka pokolenja što će ponovo dograbiti legendarni *palladion*, magijski supstitut identiteta, sumu kolektivnog sećanja, sumu iskonske snage, one kojom bi se ponovo vaspustavilo izgubljeno.

Nije moje, ili bar nije sasvim moje, da procenjujem ulogu književne reči u generisanju fiktivne nacionalne memorije. Činjenica je, međutim, da naša, tj. ovdašnja narodnjačko-

patriotska, baš kao i narodnooslobodilačka knjiga, uvek nekako ostaje izvan urbanog obzorja. A to je već zagonetka koja me zanima.

Kažu da je roman eminentno gradska književna forma, za razliku od speva, ili od sage, koji su i po poreklu i po socijalnoj funkciji pregradski oblici. Kažu da nema velikog romana koji u sebi ne nosi bar jedan veliki grad. Kažu, još, da nema ni velikog grada u kome se ne skriva bar jedan nenapisan roman. Simulacione urbanološke tehnike, čak i matematički modeli koji ih prate, često se zasnivaju na analogijama sa strukturom i naracijom nekog idealnog romana.

Pravilo se može potvrditi i svođenjem na apsurd. Ako bismo, na primer, iz *Rata i mira* izdvojili dve ruske prestonice, a iz teksta iselili svu prestoničku gospodu, ne bi ostalo više od tradicionalnih ruskih bilina. Ostali bi samo širokopotezni opisi naroda koji vojuje, praćeni i dovoljnom količinom filozofskog rečitativa.

Eksperiment pomaže da se bar donekle objasni zašto današnji srpski ratni roman (retrospektivni, o Prvom svetском ratu), roman u kome nema ni grada, ni gradova, pa možda ni pravih građana, svojim efektivnim, dakle nepoetskim funkcijama, uspešno zamenjuje negdašnju narodnu junačku pesmu. Ujedno, bilo bi to i objašnjenje za njegovo potvrđeno hipnotičko dejstvo. Slike, negde i negda daleko, „vo vremena ono“, uhvaćene i utvrđene, mešaju se sa stvarnim životnim situacijama našeg vremena. Odvajaju se od teksta i lako se osamostaljuju, a osamostaljena metafora teško da je nešto više od slogana, od parole. Tako i vrši svoj posao: neosetno postaje uzor ponašanja, paradigma individualnih odluka i činova. U krajnjoj liniji, kao i svaka ratna magija, samovlasno poziva na podvige i žrtve, priziva krv i plamen...

Regresija je, eto, nesumnjiva, čak i kod vrljih pisaca vrlo velikih romana. A šta tek pretiče u glavama malih pesnika i pesnika na terenu! A šta tek u glavama ratobornih narodskih pojaca! Proizlazi, nekako, da su gusle još uvek nezamenjiv instrument nacionalne mnemotehnike. Očito ubojitiji od paratolstojevskih romana, mada se, npr. u sramnoj stravi bosanske jave, dva ranga iste književno-nacionalne misije dosta dobro dopunjuju.



## Čovek–Sarajevo

1974.

Još do pred kraj prošlog veka spoljašnjost mnogih orijentalnih gradova prikazivala se evropskim putnicima kao sušta slika čudesnosti. Mnogi su gradovi taj utisak namerno i pripremljeno o sebi nudili, kao da su hteli da kažu: eto, mi smo gradovi fatamorgane! Da nisu u pitanju samo pregrejane tlapnje evropskih lualica i putopisaca, posvedočiće i izvesni toponimi. *Sâmarrâ*, na primer, etimološki raščlanjeno, znači: „radost za onoga ko je vidi“...

Kad sam prvi put, kao dete, iz vozića koji se spuštao sa okolnih brda, ugledao Sarajevo, bila je to prava radost za oči. Naivna etimologija je, po pravilu, doprinela doživljaju: Sarajevo je, najednom, postalo Karavansarajevo, što je, valjda, imalo značiti: Pridi, mali putniče, i odmori se!

1981.

Koliko sam puta rekao sebi da je grad – *pravi* grad, samo ako ima svoju ličnost, svoj psihološki profil, svoj karakter, svoju pojavu, svoj način ophodjenja sa sobom samim i sa spoljnim svetom, sa strancima namernici-

ma, sa okolinom, sa prirodom, sa drugim gradovima. Iz mnogih, mnogo puta ponovljenih razloga gradovi bi morali biti čitljivi i mudri, kao mudre knjige...

Grad i roman, na primer – korelacije postoje. Ne samo zato što je roman gradska forma, za razliku, recimo, od speva, već važi i pravilo da u svakom velikom romanu obitava bar jedan veliki grad. Ali, može i obrnuto: u svakom velikom gradu obitava bar jedan veliki roman. A ja sam Sarajevo-roman pročitavao u trenucima spokojsva i u retkim, uostalom, trenucima lične mudrosti. Ima srećnih knjiga u koje zavirujete samo kad ste srećni i kad su vam sve kože na broju.

1976.

Pa sada, neka me niko ne ubeđuje da sam preterao kad sam jednom rekao da je grad, svaki grad, a naročito poneki, izuzetna osmatračnica sveta, odnosno, nezamenjiva igračka sveznanja!

Zapisano, tačno se sećam, upravo po povratku iz Sarajeva. Biće da se nešto u nekoj dalekoj daljini najednom dalo osmotriti.

1974.

Negde između sloja viđenja i sloja razumevanja, negde između stvarne slike sveta i sveta ideja, nalazio se grad *Hûrqalyâ*, šiitski parnjak manihejske *Terrae lucidae*. Jedno stanje početne transcendencije, lokalizovano negde u oblastima filozofsko-pesničkih slika, uzelo je na sebe ornat grada da bi se bez ostatka iskazalo. Ova platonistička predstava upućuje na prostu istinu kako je grad, običan, ali i grad poneki, grad izabrani, mogao istovremeno biti uvažena ovozemaljska

pojava, ali i kognitivni model, učilo, alatka obetovana, alatka za razumevanje sveta.

Osmatračnica je sada razrušena, alatka skršena... obe-  
tovana alatka Logosa.

1975.

Pretpostavljam da mnogi znaju za našu malo neobičnu poslovicu: U grad kad hoćeš, iz grada kad puste. Mislim da se njen smisao dosta dobro poklapa sa onom drugom, šeretskom orijentalnom lozinkom: Lasno je u Širaz ući, ali kako se iz njega izvući? U mnogim starim gradovima Bliskog, Srednjeg i Dalekog istoka „znati put“ bio je uslov bez kojeg se po gradu nije moglo kretati. Važnost poznavanja puta mogla se i fizički, dakle uz svakovrsna saplitanja, osetiti i razumeti. Međutim, „znati put“ moralo se prihvatiti i kao prenosno uputstvo. U pitanju je metafizička propozicija koja je ne samo na Orijentu već i na Zapadu vekovima pothranjivala i dražila mnogobrojne fantazije o nepoznatom Gradu-lavirintu, i o čudesnim saznanjima koja se u njegovom središtu skrivaju. Valjalo je umeti doći do centra, ali i vratiti se i izaći... Ideja nostalgične nade!

Teorija lavirinata poznaje tajne koje omogućuju kretanje, prolazak i izlazak iz najsloženijih lavirintskih konstrukcija. Začepljeni lavirinti, bez izlaska, bez nade, ne postoje. Televizijski prikazi iz Sarajeva, svakonočno, otkrivaju nešto suprotno: grad-lavirint iz koga se ni teorijski ne može izaći.

1974.

U bližoj i daljoj prošlosti gradovi su, više no danas, umeli da se prikažu i predstave, a naruku su im išla i

mnoga, od davnih davnina, poznata sredstva fascinacije – od odabiranja čudesnog položaja do nadevanja čudesnog imena. Kada, na primer, shvatimo da naziv persijskog grada *Yezdi-ghara* znači nešto kao naseobina ptica, teško je ne setiti se Aristofanove *Nefelokokigije*. Ostaje nam, ipak, da nagađamo da li smo suočeni sa obnovljenom verzijom duha antičkog utopizma ili sa *a priori* fascinantnom jezičkom slikom čiji smisao seže u nekom, ko zna kom, drugom pravcu...

Dopisujem novu seriju asocijacija: grad pticâ... ubijena utopija, grad mrtvih ptica. Zapazio, juče na ekranu, mrtve ptice ispod platanâ.

1975.

Putopisci prošlog veka, koji su, s ciljem ili bez cilja, danju i noću, svesrdno lutali po Bliskom istoku, imali su prilike da zapaze jedan fenomen nama danas umnogome neshvatljiv. Reč je o čudnom stanju prividnog nepostojanja koje prati duboko usnule gradove. Kažu: mrak kao testo, gusta tišina, ni šuma, ni šuška, ni daška, ni svica, ni iskrice. Ni pas da zalaje, ni petao da se oglasi. I šta su onda putnici zaključivali i zapisivali? Između ostalog i to da ih gradovi u tom apsolutnom snu podsećaju na mrtve gradove, na nekropole. Čudan utisak mogao je biti pojačan činjenicom koja je putopiscima morala biti poznata – a to je da je svaki islamski grad onoga vremena, istovremeno bio i grad živih i grad mrtvih, da su kuće i grobovi, vrlo često i bez predrasuda, delili iste, rastresite gradske prostore.

Kad vidim sahranjivanje ljudi na okućnicama, ili na sa-sušenim starinskim skverovima pretvorenim u gradska

groblja, ili na onim korbizjeovskim „slobodnim prostorima“, ne mogu a da se ne prisetim izveštaja Pjera Lotija o idiličnoj kohabitaciji živih i mrtvih. Drevno je pravilo obnovljeno.

1974.

Nekropola kao grad, uz gradsku kapiju, motiv dobro poznat arheolozima. Ali, to je i propozicija: zar ne izgleda da je grad-simbol, prenesen u funerarnu arhitekturu, i u kamenu isklesan, neka vrsta zakletve, zakletve gradu na vernost do groba i iza groba? Ovostrana slika grada, postajući onostrana, proširuje misao skrivene poruke. U grad valja umeti ući, iz grada valja umeti izaći, a pri izlasku valja se grada zahvalno prisetiti, makar i na Donjoj kapiji...

Ljudi, velika deca, nekada su gradili nekropole slične malim gradovima. Postavljali su ih obično sa spoljne strane monumentalnih gradskih kapija. Sada, pred našim pogledima, jedan veliki grad postaje velika nekropola, a jedini izlasci iz grada mogući su kroz sarajevske „Donje kapije“ što valjda vode u svečanu tišinu podzemlja.

1980.

Dok neki grad dohvatamo i obuhvatamo svojom uobraziljom, dotle je on grad, naš grad i, recimo, naš zavičaj. Stoga je pojam „zavičaj“, isto onako kao i „grad“, za mene mnogo složeniji od objašnjenja lokalne pripadnosti. Svaki grad, uman i lep, grad koji još čuva neko svoje dostojanstvo, može biti moj zavičaj samo ako moja misao uspe da doplovi do njega. I obratno, odnosno isto to samo s druge strane osmotreno: moja misao – moj jedini zavičaj.

Misao mi je davno pristigla do Sarajeva, do Mostara, do Vukovara, tamo se sama sa sobom srela, odomaćila se, a sad, najednom, izgoreše moji zavičaji, izgore misao.

1974.

Kad bih se i ja, kao Robert Barton, odlučio da napišem knjigu *Anatomija melanholijske*, obavezno bih opisao kako sam iz mnogobrojnih rasturenih delića gradova koje sam rasejano video, ili koje uopšte nisam video, već sam ih na nevideno voleo, uporno, godinama, desetlećima, pokušavao da sastavim jedan jedini svoj grad. Ovu sam igru otpočeo negde između pedesetih i šezdesetih godina, a danas, na osnovu preostalih crteža, sve što smem da zaključim to je da je ovaj zaludgraditeljski poduhvat izazvala okolnost što su se, upravo u to vreme, gradovi naglo menjali. Delić po delić, nestajale su drage slike, iščezavale iz mog vidnog polja. A ja sam, valjda, nekom obrnutom tehnikom pokušavao da zaustavim strah od pomisli kako se svi gradovi, svi voljeni gradovi – lako rasturaju...

Gde li je sad taj moj melanholični, kompozitni lični grad? Razoren je, bez sumnje, igra je prekinuta, bez sumnje, metafizički eros utrnuo.

1980.

Problem vrlo lako, i lakomisleno, može biti sveden na poznate spekulacije tipa makrokosmos – mikrokosmos, ili: Veliki svet – Mali svet. Samo, ako se nešto dublje zađe u ovakve rasprave, natrapaće se na ono, već mnogo složenije i tajanstvenije, večito čovekovo ubeđenje kako su i opšta celina, i on sam, povezani mnogobrojnim uzročno zalančanim magijskim ana-

logijama. U tom zalančavanju grad bi se našao negde na samoj sredini između čoveka i svemira, pa bi se upravo zato mogao shvatiti istovremeno i kao mali svemir i kao vrlo veliki čovek. Ideja neobična, starinska, ali u suštini sasvim razumna, i ja, u svojoj najdubljoj dubini, verujem u njenu zasnovanost: ja sam mali grad, a grad je jedno veliko JA. Jer, ako to nisam, i ako to nije... onda šta smo?

Šta smo i gde smo, ovako u paramparčićima? Ili, jednostavnije: Ubijen grad, moj pepeo.

1974.

Sećam se jedne opsesivne metafore iz razdoblja koje volim da nazivam sopstvenom protoistorijom. Figura je glasila: „Grad se ogleda u čoveku kao u vodi“. Njen smisao je, bez sumnje, sasvim evazivan, i danas mi je prilično nejasno šta sam želeo da kažem. Ali, prisećajući se te izreke, ipak bih mogao zaključiti kako je moje putovanje ka Gradu davno otpočelo i kako je malo duže potrajalo, a putovalo se i danju i noću. Na osnovu te igre reči utvrđujem još i sledeće: ako se grad stvarno ogleda u svakom čoveku kao u vodi, onda i ja, kao ljudsko biće, čak i kao biološka jedinka, u svakom svom delu nosim odbleske njegove slike *formae urbis*. U svakoj mojoj ćeliji, dakle, svetluca neki mali, sasvim mali grad, sićušan kao nevidljivo zrnce.

U današnjoj verziji beleška bi glasila: „U svakoj mojoj ćeliji svetlucaju poliedri razorenog grada“ ili, još jednom – Ubijen grad, moj pepeo.

1980.

U teoriji stilova se tvrdi da je dorski stub proporcionisan prema uzrastu mladog muškarca, kao što je i

jonski proporcionisan prema idealnim oblicima zamišljene mlade žene. Uobičajena maksima da svaki kameni stub u sebi skriva zatvorenog čoveka podseća na antropomorfne opsesije antičkog graditeljstva. U daljoj posledici, ukoliko bi se na veličanstvenoj skali od kosmosa do čoveka i od kosmosa do ćelije ljudske izgradio negde, nekako, neki nepoznat nam savršen grad, onda bi to imalo značiti da će taj pravi grad spojiti, arhitektonski prikazivati idealan dijagram smanjenog svemira, dok će u sebi skrivati obrise čoveka! Koliko je samo naporne, sistematične mašte bilo potrebno da se grad zamisli kao čoveku slična građevina, dakle, građevina parafraza.

Da li je u pitanju slučajnost? – Plan razorenog Sarajeva, onako kako se da sastaviti iz televizijskih čestica, neodoljivo podseća na čoveka oborenog u kotlini koji se još mučno bori da pridigne glavu:

Čovek–Sarajevo

## Odbrana grada

### Pismo sarajevskim prijateljima

Na početku osme životne decenije, gonjen snoviđenjima krvi i plamena, mučen tihom, upornom grižom sramote, prevelike sramote... vraćam se, gotovo oprostajno, nekim svojim davnašnjim razmišljanjima. Mogao bih da objasnim jednom, sa moje strane preterano rabljenom igrom pojmova: Suština i Sudbina Grada.

Ponovo odmeravam ono što sam davno odvagao, zaključio i odložio u tašte teorijske fondove mirnodopske urbanologije. Ali, sada najednom kao da se obrće bivši smisao reči. One dobijaju, pored osnovnog, i neki dopunski značaj i na nov način beleže ne samo ono što su nekada beležile već počinju da označuju i neočekivanu stravu današnjice.

Razmišljao sam mnogo, govorio, pisao, predavao, propovedao štošta o toj tajanstvenoj „suštini i sudbini grada“, uveren da se moji studenti i ja nalazimo, nekako, negde sa bezbedne, verbalne strane pojmova i kategorija. A ni sanjao nisam da ću sudbinu nekih meni tako dragih, mojih gradova gledati bestidno prepuštenu zločinima koje razmažena teorijska misao nije ni pokušavala da predvidi i opiše.

Priznajem, moja predavanja su često bivala prožeta lakom katedarskom patetikom kakvu profesori obično unose u svoje omiljene teme i teze. Nismo se ustručavali, studenti i ja, da se poigravamo hipotezama o crnoj sudbini grada i gradova, evropskih, svetskih, megalopolitenskih. Katastrofične projekcije sveta i gradova bile su u modi, a predskazanja su se deklamovala bezmalo sa nekim estetskim užitkom. Duh milenarizma i „propasti Zapada“ proricao je zlu sudbinu Grada, velikog grada, evropskog i svetuskog Svegrada, dakle *Panurbiuma*. Patetične metafore... „odumiranje Grada“... „smrt Grada“... upozoravale su na završne posledice zloćudnog rasta, zloćudnog prevelikog bogatstva, bezmernog osećanja moći i premoći.

Moram da priznam da sam se i sâm prepuštao ovakvim poigravanjima duha. Suprotstavljao sam Urbs i Logos, i na primeru Rima tražio analogije sa mračnim perspektivama modernog URBS-a (čitaj = urbane civilizacije u celosti). Ideja kataklizme, u mojim tekstovima, hvatala se ponekad i za kosmičke repere. Eksplozija Kosmosa i eksplozija Grada, zašto da ne, zvučalo je kao primamljivo poređenje: „Ima, bez sumnje, nekog simultaniteta kad u našoj svesti Kosmos beži u nepojamne slike izvan domašaja čula, a gradovi nestaju pred našim očima rasprskavajući se u svim pravcima kao kosmičke magline... Ako je stari Predak umeo da postavlja sofističke analogije između Slike sveta i Slike grada, to je, pre svega, zato što je video celinu. Ja ne umem da vidim celinu, a jedina naporednost koju umem da uočim i koja možda i nije sasvim proizvoljna, to je očigledna sličnost dve razbijene slike“ („Grad kao simbol besmrtnosti i smrt grada“, 1972).

Razume se, mislio sam suviše okolišno, suviše prenosno, na eksploziju gradova, na nevolje velikih megalopoliten-

skih područja, a nisam pomišljao da ću „razbijene slike“ gledati, da ih neću moći ne videti na odvratnom televizijskom ekranu. Ni sanjao nisam da ću gradove, neke meni izuzetno bliske, što se na tajanstven način prepliću sa mojom ličnošću... ne, doista ni sanjao nisam da ću ih morati gledati prepuštene nečuvenoj tehnologiji hladnokrvnog, gotovo ritualnog kasapljenja!

Postoji još nešto što, i u mojim i u opštim „kosmokatstrofičnim“ opisima, dovodi u pitanje svu vrednost razmažene teorijske misli mirnodopskih urbanologa; nešto što me doista buni i poziva na lično preispitivanje. Da li je moguće da sam u dubini podsvesti, iza hilijastičkih spekulacija, ipak skrivao stvarne slutnje – ni kosmičke, ni ekumenske, ni ekološke, već naše domaće, đavolske i užasne? Da li sam negde duboko zakopano znao da znam šta nas čeka, a to nisam hteo, nisam umeo ili nisam smeo da znam?

Kako sam samo bio blizu istine u svem onom mom opsesivnom baratanju pretpostavkama o večitoj borbi gradograditeljskih i gradorušilačkih nagona, u svim razdobljima, u svim narodima, etnijama i hordama, u bandama i bratstvima, u svakom pojedincu! Kako sam bio blizu istine – i koliko daleko! Zašto, na primer, nisam nikada pretpostavio da među nama žive i stvarni zločinci i sladostrasni rušitelji gradova?

A sada, pred licem užasa, pokazuje mi se da rušitelji gradova, oni što su zatirali i kažnjavali „izrođene“ Jerihone, Sodome, Gomore, Troje, i čistili ih u ime etničkog i svakog drugog zdravlja, u ime sulude premoći materije nad duhom, nisu samo urbanološke hipoteze. Zastrašujuć uzori zločina doista postoje u knjigama carostavnim, ali izvršiocu su tu, pred našim očima – surovi i sirovi, zverski

razigrani. Uostalom, mnogi imaju imena i nadimke, a iza imena i nadimaka, koji se ovde kod nas navlaš zaboravljaju, ostaju skeleti Vukovara, Mostara, i evo, sada, napola već i Sarajeva. Šta je još na redu? Priština, Novi Pazar, Skoplje ili, možda, Subotica ili Novi Sad?

Tumačenja mojih nekadašnjih tekstova izgledaju mi danas kao odgonetanje mučnih snova. Možda su se u tim tekstovima doista skrivala upozorenja. Nažalost, nisam nikada naročito držao do podsvesnih upozorenja, a sada, ipak, vidim da su nemušte najave morale biti vrlo uznemirujuće. No, eto, nije više potrebno preturati po sopstvenim mutnim anticipacijama. Ljudi sirovi i surovi, ubice gradova, ljudi bez podsvesti, uveliko su na delu. Oni razaraju, pale, ubijaju gradski narod, pale arhive i biblioteke, razaraju muzeje i bogomolje... jer, šta u stvari znači „ubiti grad“? Znači – utuliti mu fizičku snagu, utrnuti mu metafizički eros, volju za životom, pamćenje, samosvest. Razvejati memoriju na svih sedam vetrova, pokazati mu i dokazati ne samo da ga nema, no da ga nikada nije ni bilo.

Ako se sada vratim na početni simbol: Suština i Sudbina Grada, i ako zlu sudbinu, privremeno, stavim na stranu, ostaje nešto vrlo moćno i teško uništivo, čak i pred nalletima najgorčenijih varvara. To je upravo ta, nazovimo je, sveta „suština grada“. I tu počinje uzlazna linija, linija ljudskosti i moralne lepote. „Svi mi, još uvek, u sebi nosimo svoje besmrtnne gradove“ – to sam napisao na kraju već pomenutog, davnašnjeg teksta. Nosi, razume se, ko ima šta da ponese, i da se podiči. Jer, ima gradova koji se ne mogu ubiti dok u njima opstoji i u sebi ih čuva i poslednji gradski čovek...

I upravo zato vam se, dragi moji poštovani prijatelji, izmučeni, gladni, izranjavljani, zato vam se divim, i koliko

umem i koliko mogu, u svojim poznim danima, sa vama sam i u vašim teškim, besanim noćima. Odbrana grada je, nasuprot zločinima rušitelja, jedina prava moralna paradigma za budućnost; svetiljka koju čovekoljubivo čovečanstvo, puno razumevanja za poremećenu harmoniju prirode i čoveka, za ugrožene vrste biljaka i zveri, još ne ume ni da vidi, a kamoli da razume.

## Nova Aleksandrija ili stari Vavilon

Za vreme boravka u Parizu govorilo se o Sarajevu sa zebnjom, sa ljubavlju, jedva pomalo i sa nadom.<sup>2</sup> Najčešće se postavljalo pitanje: šta, na koji način i odakle otpočeti. Nedoumica je, zahvaljujući jednoj mojoj neopretnoj upadici, označena kao „razmišljanja jednog rezervnog kapetana ili kako pretrčati prvih sto metara“. Ova je perifraza, zatim, ostala kao šifra za scenario koji ću pokušati da izložim.

Pre svega, vajkao sam se, valjalo bi nekom iznenadnom i volšebnom akcijom međunarodnih snaga osloboditi opsadjeni, namučeni grad. Došlo bi onda na red organizovanje jednog privremenog bosanskog grada-države, stavljenog pod međunarodnu zaštitu. Dalja sudbina Sarajeva sama bi se od sebe počela razrešavati. Najnužnija fizička restrukturalizacija grada, koji se iz stanja osuđenosti na smrt vraća u život, značila bi istovremeno i njegovo duhovno prikupljanje. Na jednom malom ali ne i beznačajnom sektoru obolelog istočnoevropskog prostora uspostavile bi se ponovo gradske norme kulture, verske i nacionalne toleran-

2 Tekst je neka vrsta izveštaja o jednoj ideji koju sam prvi put nabacio prigodom razgovora nekih članova Beogradskog kruga sa istaknutim ličnostima francuskog kulturnog i političkog života (krajem februara 1993.).

cije... Govorilo se, razgovaralo se, i o nekom „plemenitom sinkretizmu“.

Grad sa neosporno najdužom tradicijom zajedničkog života u ovom delu sveta ima prava na izuzetnu ulogu. Njegove formule (umnogome, već ih znamo!) morale bi biti prihvaćene kao neprikosnovena paradigma. Jer, ako budući mir ne bude kosmopolitski, ako ne bude *pax urbana*, biće varvarski, biće mir tla i krvi, svuda, pa i na asfaltu...

Na pitanje na kakav se to sinkretizam mislilo, gotovo slučajno pao je odgovor: pa, recimo, na sinkretizam „aleksandrijskog tipa“.

Poređenje sa Aleksandrijom nametnulo se, možda, i zbog spaljene sarajevske biblioteke. Ili je naziv helenističkog grada, budući sam po sebi neodoljiva metafora, otvorio mogućnost da se sažeto označi mnogo šta što bi inače zahtevalo duga i zaobilazna objašnjenja. Ovako ili onako, u našim daljim razgovorima o budućnosti – o slobodnom Sarajevu se govorilo kao o nekoj istočnoevropskoj, pa i evropskoj Novoj Aleksandriji.

Slika velelepnog grada povremeno je treperila pred nama. Biću određeniji: mislili smo samo na duhovnu velelepnost. Svetlucale su kule i kupole višeslojnih znanja i učenja, iscrtavale se monumentalne siluete mudrosti. Sarajevo se u mašti sagovornika postepeno preobraćalo u grad blistave, kristalne čistote u moru prljavština ovog rata. Prikazivalo se kao Grad nebolelih, grad nezahvaćen kugom nacionalizma. Zamišljali smo ga kao grad-pribežište za mnoge danas prognane ili odbegle, uvređene i zgađene, za one što još imaju hrabrosti da misle, pa ih, valjda zato, vrlo staromodno nazivaju slobodnim intelektualcima. U Novoj Aleksandriji našli bi oni svoje mesto pod suncem. Njihova

bi reč, u opštem haosu, zacemento zvučala jeretički, ali zar bi moglo, zar bi smelo biti drukčije?

Došao je trenutak da naše ljubazne domaćine diskretno podsetimo kako je država Bosna jednom u istoriji Evrope već bila *refugium haereticorum*. Davala je, u više navrata, utočište verskim nekonformistima. Sa istoka ih je proterivao, a nekima je sekao i jezike, srpski veliki župan Stefan Nemanja, a sa zapada su, nešto docnije, naročito iz Italije, pristizali prestravljeni izbegli patareni i katari. I jedni, i drugi, i treći, zasnivali su svoja učenja na dalekim gnostičarskim uspomenu, pa je i to, valjda, bio razlog da se igrom asocijacija Sarajevo još jednom poveže sa Aleksandrijom.

No, da ne bismo ostali samo u hataru snova i da bismo snoviđenjima dodali malo i onog svakodnevnog „pečenja jarećeg“<sup>3</sup>, valjalo je učestano podsećati na to da Nova Aleksandrija svoju ulogu neće ispuniti bez moćne, premoćne i objektivne televizije koja bi pokrila sav prostor svih jugo-državica. *Pax urbana* se neće moći uspostaviti niti održati bez korenite detribalizacije svesti, pa i denacifikacije. A ni jednog ni drugog nema bez žive, angažovane i, pre svega, istinite reči. I eto, opet smo došli do televizije. Ovaj lažljivi rat, čak ako se diplomatskim i političkim sredstvima nekako i zataška i primiri, ostaviće u glavama ljudi mnoge otrovne i zapaljive nanose, pa nije teško predvideti buduće eksplozije.

U razgovorima su se otvarala i mnoga druga pitanja. Naše je francuske prijatelje, na primer, zanimalo da li mi sami umemo, bar donekle, naslutiti otkuda toliki antigrad-

3 E, ja sam vol'o sablje i koplja,

A sin mi jarca pečenoga...

Đura Jakšić (1832–1878)...

Aluzija na uobičajene sudare romantičnih snova i trivijalnih želja.



ski porivi utkani u osnovne motore ovog rata? Otkuda ta gotovo paradna vizualizacija destrukcije? Pored ostalog, imali su u vidu i onu neshvatljivu izložbu o zatiranju Vukovara, koja se, pre godinu-dve, tako sramno hvatala zlodelom rušenja grada.<sup>4</sup> Ne naslućuje li se, pitali su, neka vrsta eksplicitnog programa iz takvih manifestacija. Da li motive, možda, potražiti u nekom bunovnom ideološkom talogu, sličnom pol-potovskim eksperimentima?

Pitanje je bilo preracionalizovano, malo odveć evropeizirano, a nama je, u jednoj oficijoznoj poseti, trebalo dosta patriotske samokontrole da se uzdržimo da ne bismo stvari objasnili mnogo jednostavnije. Bio nam je i te kako poznat taj tip čoveka-rušitelja. Lako ga je identifikovati i spreda i iz profila. Pojava je to sirova, silovita i amoralna: taj bi porušio sve gradove sveta samo da malo pomeri međe i da zahvati nešto veći zemljišni potes.

Merali smo se, međutim, uzdržati i od jednog težeg priznanja. Nije tajna da su i intelektualci doprinosili razaranju gradskih kodova i samim tim, u krajnjoj konsekvenci, potpomagali rušenje gradova. Jer, znamo, i intelektualac se ponekad javlja kao ljubavnik tla, pa, bojim se, i kao ljubitelj krvi... Kod jednog našeg preslavljenog pisca čak se i vrhovni ljubavni čin uvek nekako događa u brazdi! Kakav pozdrav podzemnim bogatstvima tla i plodnosti, i kakva omamljujuća figura književnog erotizma! I gde je tu Tolstoj? Zamislite Ani Karenjinu kako se valja po kukuruzištima!

Ritual brazde je u neku ruku obrnut ritualu destrukcije. Knjiške analize bi nam ponudile, možda, takvo objašnjenje. Međutim, u domaćim okolnostima, uprkos formalnim simboličkim analizama, dva se mehanizma savršeno do-

<sup>4</sup> U tzv. Jugoslovenskom kulturnom centru u Parizu izložba umetničke fotografije prikazala je porušeni grad gotovo kao ratni trofej.

punjavaju. Da li je etnički rat prevashodno rat u ime njive i u ime brazde, pa je rušenje gradova samo dopunska zaba-va, ili je rušenje primarna tehnologija etničkog čišćenja da bi se, zatim, proširile oranice i pašnjaci – gotovo je svejedno, bar što se posledica tiče.

Veoma sistematična tehnika opsade, kao i Karadžićev bujni rečitativ kojim je opravdava, pokazuju jedinstvo pobuda. Napadi nemaju za cilj samo da dotuku Sarajevo, „da ubiju grad u njemu“, i da ga, verovatno, kazne za bivši duh tolerancije i kosmopolitizma, već i da ga etnički pročiste i nacionalno preporode.

Taj čovek, Radovan Karadžić, kao što je poznato, predlaže da se Sarajevo izdela na etničke celine koje nikada nisu bile ni celine ni etničke. Sada, uz mnogo krvi, uz neopisive patnje stanovništva, on to i sprovodi, i pokušava da nasilno prikrpi i da ogradi svoje prostorno-etničke entitete... Lepo, lepše biti ne može... Sađe, tako, čovek u grad, sa planine, iskrzne iz medvedjih gudura, sađe „satir iliti divlji čovik“<sup>5</sup>, pa stane grad razmeravati, kolčiti, pregrađivati, testerisati, k'o da mu ga je babo ostavio, pa seče li seče, tranžira. I sve to čini u naše ime, pa i u moje, i sve stavlja na ionako preopterećen račun srpske nacije.

Zar Dobrica Ćosić, pokrovitelj i podstrekač Karadžićev, ne vidi da će, na porugu celom svetu, bezumno komadanje Sarajeva ostati još jedna mračna „srpska formula“ u istoriji savremene civilizacije! Da li ova kasapska rapsodija pokriva, možda, i neke njegove, Ćosićeve, lične račune sa gradom, sa gradskom sredinom, gradskim ljudima i gradskim zavrzlamama? Jednostavno mi je mučno kad o tome moram da razmišljam.

Uostalom, stresem se i kad se prisetim da se svečanost magijskog zaposedanja tla (slično davnašnjim fundaci-

<sup>5</sup> Naslov speva Matije Antuna Reljkovića (1732–1798).

onim ritualima) u Sarajevu već bila odigrala još prošlog proleća. Na prvim barikadama pojavili su se zatočnici buduće etnički besprekorno razdvojene naseobine i imali su, valjda kao oznaku dostojanstva, čarape navučene preko lica. Igra je ispočetka izgledala naivno, a trase budućih zidova su još bile nevidljive. No, i nevidljiva delimitacija je bila neprikosnovena, *res sacra*. Svako neovlašćeno prekoracenje povučene crta plaćalo se glavom, na licu mesta. Ko se seća legende o Romulu i Remu, shvatiće preteće aluzije ove vrlo poučne predstave odigrane za široke bosanskohercegovačke mase.

Zidovi su danas pomalo vidljivi. Obeleženi su vatrenim zavesama. Jednog dana, ako vrhovni žrec doista grad izdela po svome, iz zemlje će izdikatati pravi, masivni, betonski zidovi, sa kulama i osmatračnicama, reflektorima, vodovima visokog napona, uz neizbežne video-kamere i svakojake druge dosetke, poznate iz najboljih dana Berlinskog zida. Samo, umesto jednog berlinskog, imali bismo najmanje pet-šest sarajevskih.

Bez obzira na neizbežne moderne akvizicije, sve što sam opisao moglo bi se shvatiti kao morbidna urbanološka regresija. Ima ironije u tome što se fantazme jednog psihijatra mogu smestiti u fondove davno zaboravljenih, vrlo arhaičnih slika još iz vremena orijentalnih despotija kada se ni grčki polis nije čestito pomolio, a kamoli tek Aleksandrija. I tako, tako nekako... umesto Nove Aleksandrije dobili smo stari Vavilon. Umesto grada „plemenitog sinkretizma“, u kome bi se kulture, vere, pa i jezici susretali i prožimali na svakom koraku i pri svakom susretu, na svakom trgu, u svakoj ulici, tura nam se pod nos grad izdela na kvartove-kazamate, kakvi su u starom Vavilonu delili ljudske fele prema jezicima, kultovima i boji kože.

Da bih slikovito prikazao kako bi se moralo živeti u tom nesrećnom Karadžićevom gradu-ne-gradu, pozvao sam još jednom u pomoć Pjera Lotija... Pred odlazak iz Isfahana, starodrevne naseobine, pisac je pozeleo da, noću, još jednom kroz nju prošeta, ali mu je za taj izlet bila potrebna prinčeva dozvola. Dozvolu je dobio, pa čak i oružanu pratnju, no ništa nije išlo glatko. S prvim mrakom, sa škripom i uz čegrtanje brava, zatvarale su se okovane kapije, a obgrađene četvrti tonule su u mrak i tišinu. Iz tih, preko noći doslovno uhapšenih delova nije se moglo izaći, niti se iz jednog sektora moglo preći u drugi sektor, u najbliži komšiluk. Do zuba naoružani čuvari, u nečujnim patikama, šunjali su se duž zidova. Loti, iako je imao preporuku sa najvišeg mesta i više no ubedljive pratioce, izgubio je celu noć lomatajući se od jedne zamandaljene kapije do druge. Čuvari su iz straha oklevali, izgovarali se, izvrđavali, i retko je koji bez velikog ubeđivanja, bez mnogo vike i pretnji, i bez udaraca kamdžijom po okovanim vratnicama pristajao da odškrine svoju kapiju... U principu, svako je sa one strane zida mogao biti zao duh, demon, ili bar potencijalni ovozemaljski ubica.

Verujem da su se naši domaćini razveselili shvativši da i njihov Loti pripomaže tumačenju urbano-političkih predstava jednog dinarskog psihijatra. Jedino nisu razumeli odakle toliki zaostali orijentalizmi u snovima tog već uveliko u svetu proslavljenog borca protiv Turaka i poturica... Oni to nisu mogli razumeti, a mi im nismo umeli objasniti.

Mašta ili, bolje reći, arhetipska papazjanija doktora Karadžića podseća na orijentalizme slikara psihotičara. Srodnost sa ikoničkim devijacijama njegovih nekadašnjih pacijenata više je no uočljiva. On, iz svoje uspaljene pre-svesti,

baš kao i oni, vadi nešto što u pribranom stanju nigde nije mogao videti. Sumnjam da je pred sobom imao plan starog Vavilona i da je proučavao njegovo urbanističko tkivo. Pa zato, iako i suviše dobro zna šta hoće, on ni sam ne zna šta predlaže. A to je dovoljan, veliki, preveliki razlog da se još jednom – koji put po redu? – protresemo i prestravimo.

## Semiologija destrukcije i znaci nade

Dok razgledam fotografije<sup>6</sup>, ne mogu a da se ne prisetim impresivnih „autoglifa“ (fr. *autoglyphes*) koje su vešti majstori na izmaku renesanse izvlačili na videlo glačanjem površina poludragog kamenja i minimalnim doslikavanjem pretvarali ih u dramatične prikaze. Da, izvlačili su iz obojenih žila slike geoloških katastrofa, ali i slike gradova koji se ruše, srušenih gradova, gradova koji propadaju u zemlju ili se preobraćaju u pepeo! Takve minijature su odgovarale ukusu manirizma, a s obzirom na sklonost vremena ka tajanstvenom i okultnom, „pejzaži katastrofe“, koje je sama priroda napola naslikala, imali su prizvuk proročanstva.

Jedan autoglif posebno je zanimljiv (umetnik, Flamanac Matje Dibi, 1590–1665). Zla sreća Sodome i Gomore prikazana je iz vazduha. Geotektonski poremećaji mrve čitav predeo. Dimovi zapaljenog sumpora izvijaju se u nebo. Palacaju bičevi plamena! Sve je, međutim, „snimljeno“ iskosom i sa prilično uzdignutim stajalištem posmatrača, pa ta podudarnost podseća na moderne fotografske prikaze iz vazduha. Ukoliko bi se na ovaj islikani kamen, u uglu, pri-

<sup>6</sup> Organizator izložbe *Gradovi – od balona do satelita* ljubazno se potrudio i posle nemalih peripetija uspeo je da mi iz Barse-lone doturi iscrpan sinopsis i dragocen fotografski materijal na osnovu kojeg je ovaj tekst i sačinjen.

dodalo još i krilo *Heinkela*, slučajna podudarnost sa nekim od ratnih snimaka kojima raspolazem mogla bi se doista shvatiti kao anticipacija.

Slika Dibiova nudi početne stavove za razmatranja o nekoj, nazovimo je – semiologiji razaranja gradova. Ne, nije reč o novoj naučnoj disciplini, već pre o nekoj sumornoj poetici, ako takva ima razloga da postoji.

Šta bi sve formalna analiza znakova razaranja i razorenosti trebalo da kodifikuje i rastumači da bi se bolje razumeli tragovi, pa i motivi destrukcije? Veće jasnoće radi, poslužiću se još nekim starinskim, dakle prefotografskim primerima.

Postoje brojni stari crteži, gravire, drvorezi – nije više reč o fantazijama, već o nekoj vrsti dokumenata – i na njima se prikazuju opsade, osvajanja i razaranja gradova. I to su, u neku ruku, „snimci“ iz vazduha, iz ptičje perspektive. Odabrana visina oka obično je iznad visine leta prigradskih ptica, pa bismo ih sa malo pesničke drskosti mogli označiti i kao „orlovske perspektive“. Vizure su ponekad kose, ponekad središne, sa pogledima tačno odozgo, tačno u centar zbivanja.

Sličnost sa fotografijama iz vazduha je nepobitna. Ali, ima i razlika. Razlika je, pre svega, u meri, u količini prikazanog, tako da ova vrsta dokumenta prevazilazi narativne mogućnosti fotografske tehnike u doba Drugog svetskog rata. Jedna aero-panorama prve opsade Beča (drvorez izrađen negde 1529–1532, Nikol. Meldeman, Nirnberg) većim crtačkim postupkom obuhvata ono što se danas može snimiti samo vrlo širokim objektivima tipa *fish-eye*. Postignuto je čak i više, jer je ceo predeo sa gradom u sredini projektovan na kalotu i zatvara pun krug. A kako pogled beži od centra, sve što je u daljini smanjuje se i postepeno se gubi na kružnom horizontu.

Postoji još jedna važna razlika. Rečeno jezikom pozorišnih ljudi, ona je u „dramskom vremenu“. Na davnašnjim crtežima i estampama stradanje grada sažeto je u idealan, dakle, nepostojeći trenutak. Ponekad se, ne bez muke, prepričava tok događaja u celosti. Obratno, na aero-snimcima možemo videti samo isečke drame uhvaćene u delićima sekunde. Naravno, više uzastopnih snimaka proširuje opis događaja, uspostavlja delimične dijahronije, prikazuje etape razaranja. No, i tako, još uvek smo dosta daleko od punog i dokrajčenog prikazivanja mučne predstave.

Treća razlika spada u domen semiologije *sensu proprio*. Razlika očigledno ide u prilog modernim svedočanstvima. Budući da se opis drame sabija takoreći u ništicu vremena, ratna fotografija, zauzvrat, veoma podiže intenzitet označenja.

Dve otkaçene bombe nad Taragonom, onako kako to mogu da vidim na jednom aero-snimku iz španskog građanskog rata, verovatno će zauvek biti upamćene kao uzbudljiv, spontan antiratni manifest. Faktografija je, bar u odnosu na mnoga druga ratna zla, skoro beznačajna. Ali slika se preobraća u simbol. Njegova energija, njegov *élan* daleko nadjačavaju činjenicu i podstiču, kod posmatrača, bujice ličnih, ćudljivih asocijacija. Ostaću samo pri sopstvenim... Zašto baš dve bombe? Zašto jedna malo beži ispred druge? Zašto tako idealno paralelne?... Pitanja, kao što je to obično slučaj sa hermeneutičkim pokušajima, zaobilaze najprostije, dakle, logične odgovore. Umesto njih, uspostavljaju se zagonetni parovi antiteta, a mašta hrli ka eshatološkim maglinama: smrt/geometrija... smrt/poredak... poredak = kosmos... kosmičke matrice smisla u stvarima i ljudima i – besmisao rata, kaos... itd.

Svaki simbol ima svoju zatvorenu i svoju otvorenu poločinu, nudi mogućnost ezoterične ili egzoterične egzegeze.

Mogućni su, dakle, pa i neizbežni su i mnogo jednostavniji redosledi asocijacija. Uzmimo za primer događaj iznad Regenzburga iz poslednjih ratnih meseci. Opet, idealna geometrija eskadrile i lanac otkaćenih bombi. Ali, umesto eshatološkog ekskursusa, može se krenuti i u trezvenije, pragmatično čitanje. Začas ćemo se setiti da se izvan uhvaćenog trenutka, takoreći odmah iza vidnog polja ovog snimka, dole na zemlji, već uveliko dimi ono što smo (Beograd, saveznička bombardovanja, proleće, leto 1944.) nazivali, sa gorkom ironijom, ali adekvatno – *der Laufteppich!* Neću objašnjavati šta je za stanovnike, preko kojih je „tepih“ krenuo, to moralo značiti.

Reč je, i u jednom i u drugom slučaju, o inherentnom simbolizmu. Ali, ponekad su u pitanju simboli, ili pre „simboli“, svesno traženi, pa i režirani. Ako krst na *Heinkelu* iznad gradskog tkiva Londona shvatimo samo kao slučajno uhvaćenu pojedinost, kao prateći podatak dokumenta, isti taj znak iznad Pariza, grada koji nije bio bombardovan, ne može se shvatiti drukčije do kao snimkom namerno uhvaćeni gest trijumfa: nemački avion iznad *Champ-de-Marsa*, sa trijumfalnom urbanističkom perspektivom koja se, negde u izmaglici, završava čuvenom *l'École militaire!* Malo nezgrapna, ali i nehotično tačna parabola o relativnosti svih pobeđničkih eksklamacija, onih na zemlji, i onih među oblacima.

Dizajneri rata, majstori podsticanja razaranja, oduvek su bili vešti u svom poslu. To su, nažalost, i danas. A ta njihova đavolska veština često se preobraća iz semiologije destrukcije u – destruktivnu semiologiju. Znaci, iako ponekad ne ruše, ne pale, ne ubijaju, ipak, izvrsno pomažu u poslu.

U toku Drugog svetskog rata, prilikom nemačkih vazdušnih napada, stanovnici su često bili izloženi demoralizujućem dejstvu zvučnih semiotičkih serija koje su, očigled-

no, bile tehnički programirane. Mislim na zastrašujuće fijukanje aviona koji se obrušavaju. Dodajmo da su „štuke“ (*Sturz-Kampf-Flugzeug*) imale zašiljene kljunove koji su se, usmereni ka zemlji, i još obojeni u žuto, jasno mogli videti. Jedna jezička slučajnost proširivala je krug straha. Na srpskom „štuka“ označava kljunastu ribu grabljivicu (fr. *brochet* = „ce requin des eaux douces“), pa je ratnička amblematika Luftwaffe dobijala i neke gotovo mitske prizvuke: riba koja leti, ima žut kljun i urliče!

Znaci pretnje – za razliku od znakova ostvarene pretnje, koji ostavljaju duge, ponekad i neuklonjive tragove – svode se uglavnom na uzak sektor vizuelno-konceptualnog saopštenja. Svode se na seme (*sêma*, gr. elementarni znak ili delić znaka koji još zadržava tragove početnog smisla). Svode se na blesak znaka u magnovenju. Agresivna forma, vezana za određeni delić vremena, ni časak pre ni časak posle, ne može imati svoje puno „dejstvo značenja“, sem u trenutku za koji je osmišljena. Drugim rečima, stradanje bombardovanog grada, prema snimcima iz vazduha, iskazuje se prema načelu *pars pro toto*. Fotografiska parafraza drame svodi se na nekoliko, ne mnogo, diskontinuiranih „sinigdoha užasa“, koje, i u stvarnosti, u prvom šoku pred novim, nepoznatim prizorima, do izvesne mere, apstrahuju zločin. Apstrahuju ga, ponekad, i do stepena izmene smisla. Veoma uopšteni signali na prvi pogled mogu izgledati gotovo bezazleno. Tada, obično, prizivaju parazitne asocijacije. Beli dimovi, tu i tamo, nad gradskim teritorijama, podsećaju, recimo, na tek raspukle čaure pamuka. Da su snimci u boji, plavičaste ili ružičaste eksplozije dale bi se porediti sa bulkama ili cvetovima maka. Potreban je mali psihički napor da se ustukne, da se *unatrag* opkorači prag imaginacije i da se ozbiljno shvati stvarnost prvog bombardovanja, koje se čak i sa zemlje doživljava gotovo nestvamo.

Sećam se anegdote o nekom, očigledno ne mnogo pametnom ili vrlo uplašenom, diplomati koji kroz prozor gleda padobranski desant nad Holandijom i telefonira ženi: „Kako je to lepo, kao vodeni cvetovi na nebu!“ – sasvim u stilu zakasnele simbolističke poezije... Reč je, dakle, ne samo o percepciji već i recepciji.

Na snimcima, bar posle prvih naleta aviona, ostaje uvek još mnogo nedirnutog, prividno „mirnodopskog“ gradskog tkiva. To pojačava irealnost doživljaja. Činjenica da je grad panično sabijen u podrume, a da su ulice avetinjski prazne, fotografija, razume se, ne registruje ili ne registruje dovoljno. Kad danas gledamo nekadašnje snimke, notorno je da ih moramo čitati odjednom na dva načina. U dva sloja, „gore“ i „dole“, imamo dva rukopisa, dva alfabeti, dva teksta, slično matičnom broju i logaritmu, ili, još sličnije – matičnom slovu i broju u tehničarima kabale.

Spajanje slojeva recepcije događa se tek kada se, nekom neočekivanom igrom svetlosti, tu i tamo nagovesti treća dimenzija. Tada se „događaj“ pretvori u stvarni događaj. Na primer, kad beli stub dima, u središnjem delu Barselone, pod kosim zracima sunca baci senku na čitav splet okolnih ulica, shvatamo da ta senka dole nije drugo do potpuno zamračenje ispod gustog oblaka prašine, dima, pare, možda i krvi... uz, dakako, odgovarajući tresak.

Na starinskim crtežima drama gradova prikazivala se sa visine koja obično nije manja od visine prosečnog avionskog preleta u prvim godinama Drugog svetskog rata. Prirodno je da mnoge pojedinosti koje fotografija sa takve visine ne može zabeležiti nisu mogle biti prikazane ni uobičajenim crtačkim sredstvima. Zato su se crtači služili dvojnomo razmerom. Ono što se „dole“ događalo, naglašavalo se uvećavanjem objekata, figura, pa i čitavih scena. Očigledno, crtači i graveri nisu nikoga hteli ostaviti u ne-

doumici: činjenice su činjenice i valjalo ih je pružiti bez eufemizma.

Jednom u dokolici, jednom davno, na reprodukciji pomenute kružne *fish-eye* – panorame opsadenog Beča (drvorez u originalu nije veći od  $1/2$  m<sup>2</sup>) prebrojao sam skoro hiljadu Turaka, konjanika, pešaka, tobdžija i čamdžija i ne manje prikazanih Bečlija i Bečlijki, branitelja grada. Dopunska objašnjenja, ispisana vrlo sitnim rukopisom, prate označene položaje, pravce dejstva artiljerije, logističke pravce, pokrete jedinica, obuku novajlija, popravku zidova, pripremu i prenošenje vrelog ulja. Grozomorne anegdote, iz nekih razloga, ostaju bez propratnih komentara: dekapitacije, točkovi za mučenje, egzemplarne kazne pred očima radoznalaca, čak i nekoliko silovanja i, najzad, nekoliko masovnih grobnica... Sve zvuči, nažalost, suviše savremeno!

Za moju generaciju, u ratnim i prvim posleratnim godinama, predstave o nekoj koliko-toliko sistematisanoj disciplini koja bi se bavila pojavama i obeležjima razaranja gradova bile su uglavnom nejasne. Arhitektura i lingvistika još nisu bile u divljem braku. Reč „semiologija“ nije postojala u arhitektonskom glosaru. Izraz „semiologija destrukcije“ nikom od nas ne bi bogzna šta uspeo da objasni. Ali tragovi razaranja bili su svuda oko nas. Registrovali smo ih i razumevali i bez leksikografske specifične odrednice.

Posle, kad je rat već bio iza naših leđa, nastalo je vreme inventarisanja. Oni koji su se bili zaljubili u arhitekturu još u predratnom vremenu, morali su prebrajati šta u njihovim imaginarnim muzejima arhitektonskih remek-dela preostaje, a šta nedostaje. U to vreme, biblioteka Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, i sama nastradala u bombardovanjima, bila je poluprazna. U nedostatku priručnika, proučavali smo istoriju arhitekture uglavnom iz publika-

cija sa spiskovima i fotografijama porušenih ili teško oštećenih objekata i gradskih celina. (Jedan naslov zaslužuje da bude zabeležen: E. T. Dewald, *Lost Treasures of Europe*, 1946.) Ma kako neobično zvučalo, bio je to pasionantan način učenja: emocije su nas vezivale za neka reinek-dela, za neka više, za neka manje. A sudbinu zgrada, pa i arhitekture uopšte, povezivali smo sa ljudskim sudbinama.

Kažu da je Karl Fridrih Šinkel zahtevao od učenika da na crtežima prvo „sagrade“ građevinu, pa da je zatim, na novim crtežima, malo-pomalo „ruše“, dok je sasvim ne pretvore u romantičnu ruinu. Činio je to da bi im objasnio „dušu“ arhitekture, njenu prolaznost, ali i njeno opiranje prolaznosti. U posleratnim godinama mnogi evropski gradovi su podsećali na crteže Šinkelovih đaka. Prezentovali su se u raznim stepenima razrušenosti. Zjapile su unutrašnjosti zgrada, otkrivala se konstrukcije i supstrukture, demonstrirajući sjaj i bedu lukova, svodova, kontrafora, konhi, kupola i kriпти. Brda šuta po evropskim ulicama i trgovima navodila su na sumorna razmišljanja o „stupidnoj materiji“ i mudrim, ali ranjivim platonskim formama arhitektonskog savršenstva. Bile su prosto neverovatne, gotovo mitske količine te *primae materiae*, ugrađene u građevine, gradove, pa i građevinu civilizacije u celini. Pred takvim prizorima, ko je hteo, mogao je, bez teškoća, za sebe, uspostaviti i sasvim autonoman ali naopak sistem viđenja arhitekture i grada, grada i sveta, sveta i čoveka.

Pa ipak, kad se sve sabere, moglo se reći da su znaci destrukcije uglavnom bili jednostavni i lako su se mogli detotirati. Udari su dolazili spolja, „odozgo“, ponekad i sami u vidu ubilačkih znakova, a iza sebe su, „dole“, ostavljali pustoš i smrt. Međutim, i u donjim, zemaljskim, zastrašujućim serijama ponekad su se naslućivali skriveni znaci nade. Bile su to pritajene, uzdržane aluzije, a mi, budući

arhitekti, voleli smo da ih otkrivamo u delićima jednog napola razorenog sveta. Pripisivali smo im, verovatno, i veći značaj no što su stvarno mogli imati...

Dve-tri godine po završetku rata bio sam u prilici da u starom dobrom *douglasu*, dvomotorcu, preletim preko središnjeg dela Evrope. U to vreme, putnički avioni još su uvek bez ustručavanja kaskali preko gradskih teritorija. Iz nevelike visine i pri skromnoj brzini uspeo sam, nadohvat, da dopunim svoja ondašnja znanja iz urbanizma. Preleteli smo nekoliko teško oštećenih gradova: Budimpeštu, Mannheim, Keln, Majnc, Koblenc. Nadleteli smo i Karlsrue. Prilika je bila da, kao na dlanu, osmotrim nadaleko čuveni plan tog prelepog grada na ivici stare šume. Iz jednog idealnog središta račvaju se kao zraci, na jednoj polovini kruga – gradske ulice, na drugoj – parkovske i šumske aleje. Za razliku od klasičnih centripetalnih kružnih planimetrija, za razliku od Moskve, recimo, plan Karlsruea nije bio u sebe zatvoren, niti je delovao introvertno. Nadmoćni, prazni veliki krug u središtu grada odozgo je izgledao kao neko široko nasmejano, živijalno sunce. Uostalom, kako bi drukčije i mogao izgledati središni znak jednog grada u samoj blizini Rajne, koji je svoj životni roman počeo da ispisuje negde na početku mode *rococoo*?

Preletanje je trajalo desetak sekundi. Zadržan slikom ispod sebe, gotovo sam prevideo da je grad u ruševinama i da je čarobni crtež samo senka grada koji, takoreći, više nije postojao. Dogodilo se nešto suprotno nezgodi Šamišovog Petera Šlemila, čoveka koji je izgubio senku. Junak je ovde iščezao iz vidnog polja živih stvari, a ostavio je svoju senku.

Neku godinu docnije putovao sam u Karlsrue vozom. Pristigao sam peške do dvorca, do šume i do ostataka starog gradskog centra. Želeo sam da utvrdim šta je preostalo

od građevina, trgova i prospekata gradskog arhitekta, velikog majstora Fridriha Vajnbrenera. Nisam mnogo pronašao: šut prekriven korovom, poluzatrpene kratere, poneki rasporeni portik bez građevine, poduprt prvim konzervatorskim skelama. Pokazalo se, paradoksalno, da je senka velikog kruga – najtrajniji spomenik. Bombe taj spomenik nisu mogle uništiti. Istini za volju, sve što se od njega još sa zemlje dalo videti bila je banalna kružna obilaznica, jedva nekako raščišćena i iskrpljena za najnužniji saobraćaj. Međutim, ko bi se odlučio da zapisano pročita kao neku vrstu ezoterične poruke, svakako bi zaključio da je olako iscrtani krug markgrafova od Baden-Dirlaha bio neka vrsta davno ustanovljenog manifesta životne radosti i dugog trajanja. Da li zato, ili iz nekog drugog razloga, crtež se mogao shvatiti i kao *semeion* nade, kao magijski priziv grada što će se ponovo roditi iz svog primarnog znaka.

\*  
\* \* \*

Rasejano lebdim iznad izgubljenih trenutaka jednog davnog sveta, iznad Taragone, Barselone, Kijeva, Londona, Moskve, Staljingrada, Varšave, Kelna, Krailshajma, Nojemberga, Regenzburga. To je, uglavnom, set fotografija preda mnom. Negde levo od mog stola, u dubokom ledenom mraku, pokušavam da dodirnem ono što je još ostalo od Vukovara, Sarajeva, Mostara. Prizivam u sećanje Poovog junaka Gordona Pima, pokušavam da se setim kako se našao beznadno zarobljen u antarktičkim klisurama. I onda, trudim se da poverujem u istinitost priče. U srećnom trenutku shvatio je da topografija đavolskog predela, sama sobom, na tlu, ispisuje nekoliko gigantskih hijeroglifa. Ako uspe da ih pročita, ponudio bi mu se put izlaska.

Moje pitanje... ne znam kome ga upućujem, ne znam šta očekujem kao odgovor... moje pitanje glasi: hoće li ikad gradovi sa kojima sam bio vezan stotinama vidljivih i nevidljivih niti, u čijoj sam lepoti uživao, čijoj sam se mudrosti divio, gradovi tolikih mojih prijatelja – hoće li Vukovar, Sarajevo, Mostar u topografiji svoga pepela ikada pronaći znak nade, skrovito zapisanu reč Večitog povratka? Hoće li, kao srećno nasmejani Karlsrue, ponovo otkriti svoj metafizički eros? Hoće li uopšte poželeti da još jednom žive?



## Epilog ili epitaf

Prilikom letošnjeg razgovora o knjizi (Frankfurt, *Palais Jalta, Ost/Westeuropäisches Kulturzentrum*) neko me je upitao: „Pošto očigledno pravite razliku između razorenog i ubijenog grada, u čemu je razlika?“ Pitanje mi nije bilo prvi put postavljeno i ja sam, još jednom, pokušao da odgovorim: grad koji je „samo“ razoren, dakle rasturen, ponovo će se nekako prikupiti. Pronaći će, jednom, opet, svoje fizičke i duhovne obrise; uspostaviće sisteme prenosnica, *tropa*, na kojima se vidljivo i nevidljivo zasnivaju i njegova memorija i cela gradska ličnost. Dovoljno primera vešto obnovljenih gradova, posle Drugog svetskog rata, to i potvrđuje. Nabrojao sam ih onako kako sam se u tom trenutku setio: Gdanjsk, Lavov, Arnhem, Rotterdam, Novgorod, Koventri, Drezden, Libek, St. Malo, Ruan, Bove...

Ali – dodao sam sa oklevanjem – mora postojati neka granica pustošenja posle koje ni najveštije veštine konzervatora, ni najbolja znanja i umenja urbanih sociologa, antropologa i psihologa ne mogu više obnoviti onaj *isti* grad. A i izbegli stanovnici bi ga možda nadaleko zaobilazili: niko se ne vraća lako da se nastani na mestu velikog zločina.

U danima Drugog svetskog rata umeli smo, čini se, čak i u gomilama šuta i na zgarištima evropskih gradova raznavati suštinske znake nade. Gotovo požudno smo tragali

za preteklim arhitektonskim talismanima, pa i njihovim delićima, i prihvatili smo ih kao sinegdohe moguće reinkarnacije. Zar priča o „suštastvenom krugu“ Karlsrua to ne potvrđuje? Da li bi danas išta slično, i sa sličnim elanom, bilo ko umeo prepoznati na sramnim ratištima i nad trofejnim ruševinama?

Možda sam svojim sagovornicima opet ostao dužan. Možda moj odgovor nije bio dovoljno očigledan, pa sam tim ni upečatljiv. Dugovao bih i sadašnjim čitaocima dopunska objašnjenja da stvarnost sama, svojom surovom istinoljubivošću, nije najednom ponudila drastično očigledan primer. U trenutku dok sam pakovao spis i crteže, javljeno mi je da je Stari most u Mostaru srušen. Pošto sam dan ili dva drhtao kao u groznici, ohrabrio sam se da napišem ovaj nepredviđeni epilog i da na kraju dodam i neku vrstu epitafa:

*Vitka kamena senka, replika duge nebeske, remek-delo mimara Hajrudina, jedna od najboljih i najplemenitijih arhitektonskih alegorija, otišla je na dno reke. Iz grada rođenog u znaku mosta, iščupana je njegova prva i poslednja reč i njegova je smrt, bojim se, neopoziva.*

12. novembar, 1993.

# Srpska utopija

## Srpska utopija

### *Između izgubljene Arkadije i nenađenog grada*

U zabitom kraju istočne Srbije, na lokalitetu zvanom Gamzigrad, u grupi ostataka nekada brižljivo utvrđenih velelepni palata, na jednom od mozaika prikazana je zagonetna ideografija grada-lavirinta. Kad bi se neki imaginarni putnik zaputio ka njegovom centru, morao bi proći kroz jedan, kroz drugi i kroz treći gradski sektor i tačno dvadeset i sedam puta licem se okrenuti trima regionima sveta. Slučajno ili namerno, broj skretanja (3x3x3x3) odgovara broju godina Platonovog života.

U pitanju je ezoterični dijagram koji opominje da čovek prolazi kroz stepene vidljive i nevidljive stvarnosti da bi pristigao do sveta transcendencije. Mudrim proputovanjem kroz opsene života može dospeti, ako mu to pođe za rukom, do svog duhovnog središta i, kao u svim misterijskim kultovima, izjednačiti se sa bićem svemira... Danas se, doduše, teško prati ova vrsta spekulacije, ali odmah pada u oči da se jedna rafinirana religiozno-filozofska ideja upisala u simbolične obrise grada. Kako se gamzigradski lavirint nalazi u predelu gde na obzorju nema ni sela a ka-

moli gradova, posredno se dâ zaključiti da je ovde nekada bilo obrazovanih gradskih ljudi, gradskih kultova i gradske filozofije.

Blaženo spokojstvo prikazanog grada-lavirinta utoliko više zadivljuje, jer je mozaik morao nastati u početnim fazama Seobe naroda, kad se antički svet već uveliko rušio. Pre nekih tridesetak godina, u neposrednoj blizini mozaike, u uglu bazilike još se mogla videti tek otkopana bedna koliba od blata, jedva nešto veća od lisičje jame. Bilo je to, verovatno, prebivalište naše braće Starih Slovena koji su pristizali na Balkan. Kako su samo bili uplašeni pred nerazumljivim oblicima razrušene raskoši i pretećom magijom mozaičkih slika!

Uz uobičajenu slikovnicu koja prati današnje predstave o seobi naroda, trebalo bi dodati da su se mnogi gradovi, posle razaranja, nekako ipak prikupljali i na smanjenim, i nadvoje-natroje ponovo utvrđenim gradskim teritorijama nastavljali svoj život. Tanka nit urbane civilizacije duž sredozemnih obala i u središnjim evropskim prostorima, ipak se produžavala. Izgleda, međutim, da rimska urbanizacija savsko-dunavskog limesa nije uspela da i po dubini teritorije trajno urbanizuje prostore današnje Srbije. Sa rušenjem antičkog sveta katastrofalno pada ono što bi se danas označilo kao neki opšti indeks urbaniteta. A sa početkom srednjeg veka, bar u epicentru srpske države koja nastaje, taj je indeks, bez obzira na to kojim bismo ga parametrima procenjivali, gotovo na nultoj crti.

Ako saberemo sve što se do danas može znati o srpskim srednjovekovnim gradovima, proizlazi da Srbija i nije bila zemlja bogatih i uticajnih, a ni arhitektonski impozantnih gradova. Pre bi se reklo da je bila zemlja bivših gradova. Fantastični toponimi u folklornoj tradiciji – Leđen-grad, Smrčaj-grad, Nedođin-grad – veoma su misteriozna na-

značenja. Reklo bi se da su samo neuhvatljive senke nekih drugih vremena i prethodnih prilika. Kao da se u malom ponavljala ona situacija, opisana u spevovima iz razdoblja germanskih invazija, kad se grad video kao davnašnja, napuštena, nadljudska tvorevina džinova (*eald enta geweorc*), pa je valjda zato, u ime pregradskog morala, bio dostojan prezira i kazne. Poneki tekstovi stare srpske književnosti upućuju, bez ostatka, na to da je i u srpskom kažnjavanju gradova bilo pravdoljubive vatre koja ponekad zasenjuje čak i izveštaje iz *Biblije*, *Korana*, iz mesopotamskih spevova ili *Rg-veda*. Spisak gradorušilačkih podviga Stefana Nemanje, iz pera njegovog sina Stefana Prvovenčanog (XIII vek), čak i kao anahroni književni kliše, deluje preterano ostrašćeno.

*Jer pođe prečasni sveti Simeon (Stefan Nemanja) sa ugarskim kraljem, i dođe do grada, po imenu Sredca, i razruši ga i opustoši do kraja. A kad se ugarski kralj vrati u svoju državu, Sveti, rastav se od njega, otide sa silom svojom na grad Pernik, pa i njega razruši silom svojom i opustoši i grad Stob, i grad Zemln, i grad Velbužd, i grad Žitomitski, i grad Skoplje, i grad Leški, u Donjem Pologu, i grad Gradac, i grad Prizren, i grad slavni Niš, i grad Svrlijig, i grad Ravni, i grad Kozli. Te gradove poruši i do kraja temelja ih iskoreni, jer ne osta kamen na kamenu koji se ne poruši. I ne podigoše se ni do danas. Zemlje njihove, i bogatstva njihova, i slavu njihovu priloži bogatstvu i slavi otačastva svoga, i slavi velmoža, i naroda svoga.*

Nabrajanje se odnosi upravo na trenutak kada Srbija izlazi iz svog dinarskog raškog gnezda u kojem, takoreći, gradova nije ni bilo i kad počinje da se širi prema istoku i jugoistoku.

Nestabilnost grada i gradskog života uočiće se i koji vek docnije, na već uveliko proširenom srpskom prostoru. Činjenica da su se u relativno kratkom istorijskom razdoblju često menjala sedišta države – sedam prestonica, ako se ne varam – pre govori o nerazvijenom no o vrlo razvijenom gradskom životu. Sedište poslednjeg srpskog despota, impozantna smederevska tvrđava nije bila grad već gigantski *oppidum* sa dvorskim donžonom. Ogroman preostali prostor očigledno je služio kao vojni i kao izbeglički logor. Kruševac, mitsko središte srpske srednjovekovne države, iz kojeg se krenulo u Kosovsku bitku, sa stanovišta istorije urbanizma beznačajna je tvorevina. Temelji opevanih dvora Lazarevih teško da su veći od obima neke malo bolje zanatlijske kuće u Kruševcu, u prošlom veku.

Mitovima, doduše, i nije potrebna početna realna scenografija; ona čak može i da smeta. Legenda da je knez Lazar Hrebjeljanović bio doveden u položaj da bira između carstva zemaljskog i carstva nebeskog počiva, između ostalog, i na nekoj vrsti scenografske zablude. U pitanju je avgustinovska, a pomalo i manihejska antiteza Grad zemaljski / Grad nebeski, s tim što je u naivnoj pesničko-teloškoj obradi metafora „grad“ zamenjena metaforom, pa i identifikacijom „carstvo“. Carstvo je moralo biti nešto vrlo daleko i neodređeno, pa je valjda zato izgledalo dostojnije da bude pesnički obrađeno, no uboge predstave o gradu i gradovima.

Etnografija, možda još i više od arheologije, svedoči o nepoznavanju, pa čak i prenebregavanju grada. Kad se malo pažljivije zaviri u prebogat materijale o narodnim običajima i verovanjima, utvrdiće se kako u izveštajima nema pomena ni o svakodnevnim gradskim situacijama, ni o shvatanjima tipičnim za gradskog čoveka. Za uzvrat, obilje je izveštaja o prirodi, o biljnom i životinjskom svetu,

tako da se čak i vrlo retki kosmografski pokušaji više vezuju za biomorfnu i vitalističku sliku sveta no za geometrijske, pa i elementarno matematičke aluzije. A upravo su takve aluzije karakteristične za gradske civilizacije i njihove kosmografske modele, o čemu na svoj način obaveštava i gamzigradski mozaik grada-lavirinta.

Očigledno je da grad nije budio preteranu pažnju naših predaka, nije podsticao njihove ambicije, pa nije mogao ni biti njihov ideal. Uzgred rečeno, u istoriji evropske civilizacije bilo je i drugih naroda koji nisu čeznuli da žive u gradovima. Dovoljno je podsetiti na kontroverzu Spartana i Atinjana, braće rođene, pri čemu su prvi, obuzeti starodrevnom, dorskom, bukoličkom egzaltacijom, odbijali da žive u gradovima, pa im je i Sparta-grad bila samo neka vrsta rasejanog i neutvrđenog vojnog logora – stepen niže i od našeg Smedereva. U komšiluku je mondena Atina bila grad „gradskiji“ i od mnogih današnjih naselja njene ondašnje veličine.

U najdubljim pobudama i jednih i drugih reč je bila o izboru, pa i o nekoj podsticajnoj psihološkoj kategoriji koju bih označio kao – „utopijsku želju“. Čini se da su se i utopijske želje naših predaka okretale mnogo više nekom imaginarnom prirodnom no gradskom okruženju. Konstantin Filozof, na izmaku srpske samostalnosti i srednjeg veka, odlučio se da živopisnim rečima iscrta idealan, gotovo rajski pejzaž srpskog sveta. Njegova utopijska projekcija – ne možemo je drugačije nazvati – smešta teritoriju ondašnje Srbije u jedan do te mere značajan zemaljski region, da se iz njegovog središta najčistiji vazduh preliva na sve četiri strane sveta, sve do Helesponta. Pisac će se posebno zabaviti čudesnim osobinama tog vazduha koji gotovo dobija svojstva praelementa. Pridodaće, zatim, svom opisu i trideset i šest znamenitih vasiljenskih reka, pa razume se

i Fison, tj. Dunav, ali i nešto zemaljskiju reku Savu „koja kao neki zid ovde biva, obojih strana radi i spaja se na najkrasnijem mestu gde Fison sa tri ušća prihvodi, imajući dva ostrva, gde svetli Beli grad sazda se“. U uobrazilji jednog intelektualca iz vremena despota Stefana Lazarevića, dakle na samom početku razdoblja renesanse, realna životna sredina Srbije bila je još uvek samo poseban slučaj mnogo šire metafizičke celine. Da li je on, sedeći u Belom gradu, koji je despot Stefan dobio od Mađara na korišćenje, stvarno verovao da i Dunav ističe iz raja, to se iz njegovog kićenog izlaganja ne dá zaključiti.

Nije nimalo slučajno, međutim, što je Konstantin pridao toliko značaj hidrografiji. Nimalo izvan domašaja iskustva, takoreći pred očima, nalazio se splet reka i močvara, čitavo „sedmorečje“, ako računamo od ušća Drave u Dunav, od ušća Drine u Savu, do ušća Save, Tise, Tamiša, Morave u Dunav. Ove su se reke, još u srednjem veku a i docnije, morale probijati kroz sopstvena blatišta i močvare. Na austrijskim vojnim sekcijama XVII i XVIII veka, na područjima severno od Beograda, vidljivi su čitavi lavirinti močvara, tako da se stvarna „terra ferma“ današnje Vojvodine svodila na proširene nasipe oko glavnih komunikacija i na razdvojena ostrva stabilnog kopna. Voda nije ugrožavala samo levu obalu Save i Dunava, južno od Beograda, počev od ušća pa uz Veliku Moravu i zatim duboko još uz Zapadnu Moravu, granale su se ponegde i vrlo velike plavne površine.

Letimičan pogled na hidrološku kartu Srbije, ali i na geološku (klizišta i erozije izazivane bujicama), mogao bi navesti na pogrešan zaključak da su opšti uslovi za razvitak gradova u severnoj Srbiji i današnjoj Vojvodini bili izuzetno nepovoljni. Bilo je teorija koje su zaostajanje urbanizacije objašnjavale upravo datim nepodobnostima. Dovoljno

je poznato, međutim, da su se u čvorištima velikih reka, u delti Nila, u Mesopotamiji (= „Dvorečje“), uz Žutu i Plavu reku u Kini, u Pendžabu (= „Petorečje“) – pod mnogo nepovoljnijim uslovima, gotovo paradoksalno, rađale prve gradske civilizacije. Uostalom, i naše je „sedmorečje“ odigralo ulogu u nastajanju razvijenih neolitskih kultura čiji su uticaji zračili sve do egejskih prostora. Najzad, i rimska kolonizacija naših današnjih krajeva, a zatim i austrijska kolonizacija današnje Vojvodine, opovrgavaju teorije koje isključivo spoljnim razlozima pokušavaju da objasne nešto što je teško objasniti drugačije do podsticajima duboko skrivenim u samom čoveku.

Urbane prilike u turskoj Srbiji, u *Serbistanu*, još će se svakako ispitivati i porediti sa nagomilanim nerešenim zagonetkama neurbane, predturske Srbije. Posle Rimske, Turska je bila druga imperija sa razvijenom kulturom grada i gradskog života. Turski gradovi, bar u severnoj Srbiji, a naročito posle velikih ratova oko Beograda, više nisu mogli da dostignu bogatstvo i lepotu gradova u Bosni, Makedoniji, Bugarskoj i Vlaškoj... Istorija često ume da bude ironična: zlosrećni gradovi sa spiska Stefana Prvovenčanog, koje Sveti Simeon „poruši i do temelja ih iskoreni“, uveliko su već živeli svoj drugi život, mirnije i bogatije no kasabe i palanke danas već legendarnog Beogradskog pašaluka, koje će uskoro posle srpskih ustanaka postati novo poluprazno gnezdo obnovljene srpske države.

U vreme Požarevačkog mira zabeleženo je da je severna Srbija imala jedva nešto preko pet hiljada poreskih glava, dakle porodica. Dodajmo da u dotadašnjim turskim gradićima i palankama srpskog stanovništva gotovo nije ni bilo. Putopisci, kad opisuju Beograd, nabrajaju mnoge jezike koji se u varoši mogu čuti, a srpski i Srbe retko kad pominju. Ali zato čuveni *Erlangenski rukopis*, kad opisuje izlaske

iz austrijskog Beograda i obilasku prigradskih sela, govori isključivo o Srbima, a među prezimenima ima i takvih koja su se i do danas na licu mesta održala.

Može se pretpostaviti da se srednjovekovna shema, prema Stojanu Novakoviću (*Selo*), zadržala i pod Turcima. Dakle, uprošćeno: u dolinama, župama – ratarstvo, u podbrđu – vinogradi, na površinama i visoravnima – stočarstvo. Izvesno je, međutim, da su se u vreme austro-turskih ratova obradive površine smanjile, a počele se širiti šume... Jedan naivan, suviše kratak, intenzivno sentimentalni roman (M. Šapčanin, *Sanjalo*) opisuje kako se živelo još u prvoj polovini XIX veka na iskrčenim čistinama usred onog čuvenog Lamartineovog „okeana srpskih šuma“. Radnja se događa, ukoliko je u romanu i ima, u romantičnom okruženju jedne usamljene seoske škole. Nailazi trenutak kad se glavni junak, malo poodrasliji cipov, oprašta od sela, od učitelja, od njegove ćerkice (dečja ljubav) i sa ocem, peške, kreće za Beograd gde će nastaviti školovanje. Na domaku varoši koja je onda pokrivala nešto malo više od kalemegdanske grbine i terazijskog platoa, budući srednjoškolac zaustavlja oca i zadivljeno uzvikuje, otprilike: „Babo moj, da kakvog li divnog, kako ogromnog sela!“

O tome da u prvim decenijama prošlog veka, čak i u oslobođenim gradovima, stanovnici nisu bili baš načisto šta je selo a šta grad, svedoči i čuvena opaska Vuka St. Karadžića da su pojedina srbijanska sela po prostranstvu veća no veliki evropski gradovi. Pri tom je mislio na sela tzv. rasutog tipa, koja su u njegovo vreme bila toliko „rasuta“ da ih danas niko ne bi nazvao selima, jer su u pitanju bile samo ekstenzivno naseljene teritorije. O sličnim nesporazumima svedoči i ona više no porazna činjenica da u Vukovom rečniku pojam „grad“ u punom, i danas jedinom smislu te reči, nije ni postojao.

Ali ako stanovnici, skoro bih rekao pioniri obnovljene Srbije nisu u svom pojmovniku još imali predstavu o tome šta je stvarno grad, ipak su znali, ili su bar verovali da znaju, kako se i bez grada može lepo i srećno živeti. Šapčaninova idila, ako i ne opisuje stvarnu stvarnost svoga vremena, verodostojno iskazuje „utopijsku želju“ srbijanskog čoveka da zauvek ostane u svom blaženom detinjstvu. Ovaj roman se, inače, može uzeti i kao trenutni snimak stanja – *Momentaufnahme* – Srbije u jednom kratkom razdoblju središnjih godina prošlog veka. Doista, prilike su mogle podsetiti na nakratko ostvarenu srećnu zemlju izvan sveta i istorije. Srbija se nalazila pod zaštitom i pod starateljstvom velikih evropskih sila, bez prave vojske, bez megalomanskih ambicija, usredsređena na sebe i uglavnom sobom zadovoljna.

U seoskom kulturnom sklopu, u šumovitoj zemlji, gde je hrastove, bukove i druge drvene građe bilo na pretek, doslovno je sve bilo od drveta – od kolevke pa do nadgrobnoг znaka. Drvena je bila i kuća, i njen krov, i krovni pokrivač. Od drveta je bio čak i odžak sa vešto odmerenim efektom nagorevanja, dakle oksidiranja, što je bar donekle otklanjalo opasnost od čestih požara. Drvene su bile i brave i otvarači brava i svakojake druge zgrade i mehanizmi. Duhovite hidrauličke sprave mogle bi, sa malo preterivanja rečeno, podsetiti čak i na tehničku uobrazilju jednog Leonarda da Vinčija... Pa i onaj Karađorđev legendarni trešnjevi top nije proizvoljna metafora već je paradoksalna istorijska činjenica. Čak se i nebeska „inženjerija“ ispomagala priručnim predstavama drvene tehnike. Nebeski su svod, u narodskoj kosmografiji, podržavale „sohe nebeske“ i tu su funkciju ispunjavale isto onako prostodušno, pa i nesigurno, kao što su obične motke podupirale krovove od paprati improvizovanih pastirskih staništa.

Od drveta su, uglavnom, bile i palanke obnovljene na zgarištima, a i sasvim nove varošice. U graditeljstvu, ono što nije bilo od drveta, po pravilu je bilo okrećeno u belo. I to je bio odraz jedne tehnike zasnovane na drvetu, tačnije rečeno na uništavanju drveta. Danas retko ko zna koliko se drvenog goriva trošilo da bi se ispekla i skromnija količina kreča. Idilični beli zidovi, koji su svetlucavo krasili srbijanske predele, koštali su veoma mnogo. Kreč se nije koristio samo za bojenje fasada, već se u ogromnim količinama upotrebljavao i u zidanju. Bio je to začaran krug: kad je počelo ponestajati prvoklasne drvene građe gradilo se pretežno ciglom, a i za pečenje opeke još uvek su se arčile prevelike količine drveta.

Saglasno naivnoj tehnici, arhaični čovek srpske arkadijske idile oslanjao se na jedan uprošćen, ali vrlo stabilan, nažalost, i suviše stabilan pogled na svet. A kad se, zatim, iz sveta naivne tehnike počelo prelaziti u svet tehničke naivnosti, nije teško zamisliti da je prelaz bio praćen nelagodnom, nepoverenjem, pa i strahom pred novim jezikom tehničkih oblika i funkcija i, posledično, sudbinskim porukama koje se nisu mogle dešifrovati. Čak i pred kraj prošlog veka, kad je Srbija posle Berlinskog kongresa bila obavezna da izgradi međunarodnu železničku prugu – duboko usađeni utopijski ideal „srećne zemlje“ pokrenuo je na otpor srpske duše. Istini za volju, uzburkali su ih, još mnogo više, politički demagozi. Radikalska partija, ta populistička i antizapadnjačka zla kob moderne Srbije, pokrenula je narod pričama da je železnica „vatrena zmija“ koja će im preseći zemlju na dva dela i popaliti letinu. Ne treba zaboraviti da je u tom trenutku nasuprot radikalima stajala i naprednija partija, partija školovanih gradskih ljudi, koja se očajnički borila da modernizuje Srbiju i da je uvede u zapadni svet. No, apstraktni argumenti progressa izgledali su neubedljivo

u očima širokog puka koji nikako nije hteo da remeti svoje snove o Srećnoj zemlji koja će biti sasvim srećna tek kad se ukinu porezi, kad se stane nogom za vrat činovničkoj „klasi“ i zavede neka vrsta samoupravljanja, po modelu starosrpskih porodičnih zadruga.

Teško je u ovakvim prisećanjima ne osmehnuti se. Pitam se šta bi bilo da se radikalska Arkadija ostvarila i da se na neki volšeban način do danas održala? Da li bi zadovoljila ideale današnjih zelenih partija? Ili bi se preobrtila u morbidan rezervat nekakvih čudnih balkanskih Amiša? Možda bi se, uostalom, i u nedavnom zimskom putovanju Petera Handkea dali naslutiti tragovi proamiške fascinacije koja mu je, pretpostavljam, vešto ali neosetno bila ponuđena.

Razložen zapadnoevropski čitalac koji pokušava da prati balkansko, a pogotovo slovensko-balkansko mišljenje u slikama – *la pensée imagée* – i to još u naporednim, pa često i protuslovnim slikama, ima puno pravo da se upita kako se ideal male autarhične, pa i autističke Srbije može dovesti u vezu sa snovima o Velikoj Srbiji. Kontradikciju, doista, nije lako objasniti. Mogu samo da pretpostavljam da Srbijanac (= Srbin sa teritorije pretkumanovske Srbije – ne Srbin iz Vojvodine, ni onaj iz Hrvatske, ili onaj iz Bosne) nosi u sebi neku predvojenost nacionalnih snova. On ima svoju malu utopiju, on zna šta je „srećna zemlja“ i zadovoljio bi se da se u njoj do mile volje baškari; ali, s vremena na vreme, u patriotskom zanosu, on bi svoj model sreće ponudio i drugim Srbima, uz odgovarajuća, podrazumevalo se, teritorijalna proširenja. No, postoji i druga mogućnost, po mom mišljenju nešto verovatnija. Oni *drugi* Srbi, oni izvan nesuđene Arkadije, još su od prvih decenija prošlog stoleća prihvatili srpsko-šumadijsku utopiju kao zajednički program. Oni bi želeli da Arkadiju vide proširenu i na



„Srbe sve i svuda“, čak i po cenu etničkih čišćenja, po cenu ratova i rušenja gradova. A ako se poduhvat izjalovi, uvek ostaje i mala Srbija, opšta kuća svih Srba sveta.

Čitav zapadni i središnji Balkan je područje velikih i čudljivih migracija u raznim smerovima i sa različitom označenošću. Treba li na to uopšte podsećati danas kad Srbi iz Hrvatske, svi kao jedan, napuštaju svoju vekovnu postojbinu i kreću u pravcu Srbije. I Srbi iz Sarajeva odlaze u nepoznato, a pitanje je dana kada će i oni iz istočne Slavonije preći Dunav. Samo ljudi vođeni duboko usađenim utopijskim ili, možda tačnije, mitsko-utopijskim slikama mogli su se tako lako upustiti u jednu apsurdnu političku i ratničku igru koja je, na kraju krajeva, morala dovesti do seoba, kao jedinog mogućeg razrešenja.

Putevi i vidljivi mehanizmi klasičnih, cvijićevskih migracija dovoljno su objašnjeni; manje su objašnjeni njihovi duboko skriveni psihološki porivi. Kad su se Srbi sa Kosova pomerali pod pritiskom jedne druge balkanske migracije, neposredni motivi bili su jasni. Kad su se, zatim, iz južne Ugarske nastavile *seobe* prema ruskim stepama, a u potrazi za Novom Serbijom, migrante su podsticale neke samo njima znane opsene i vizije...

Dok se današnja Vojvodina popunjavala pretežno strujama sa juga, u kojima bilo i nešto starog gradskog stanovništva, severna Srbija, a naročito Šumadija, popunjavala se uglavnom dinarskim, potpuno neurbanim ljudima. Dok je u Vojvodini Austrija sprovodila plansku kolonizaciju evropskog tipa, naseljavanje pod Milošem Obrenovićem svodilo se na manje-više slobodno zaposedanje napuštenog zemljišta i krčenje šuma, pa su prilike i neprilike pre podsećale na naseljavanje Severne Amerike no na evropsku kolonizaciju. Prema donetim navikama, a možda i iz nekih dodatnih razloga, naseljenici su se opredeljivali za

veoma rasut tip naselja. Domaćinstva su se jedno od drugog predostrožno raspoređivala, po pravilu na puškomet i malo više, ako je verovati usmenim tradicijama samih Šumadinaca. S obzirom na bogatstvo građe i na velike porodične zadruge, „farme“ su, kao i kuće, bile prilično prostrane. Jednom ruskom putopiscu se čak učinilo da su kuće urednije i veće od kuća skromnijih ruskih spahija... Ali, to je ujedno bio i kraj idile, one Šapčaninove, razume se. Puške su se usavršavale i dobacivale sve dalje, a kako se gustina naseljenosti povećavala, smanjivali su se i razmaci od imanja do imanja.

Severno od Save i Dunava nastajala su nova, ušorena, dakle ortogonalno regulisana sela (*Kolonialdörfer*), od kojih su neka posle neosetno prerasla u male gradove. Tip civilizacije se od grada širio prema selu. Na južnoj polovini srpskog prostora stvari su stajale sasvim drugačije. U rudimentarnim procesima urbanizacije ne samo da grad nije mogao uticati na selo, već je selo, sve do najnovijeg doba, uticalo na navike gradskog života. Taj i takav obrnuti proces da se veoma jasno videti sa jedne starinske fotografije koja se u Prokuplju čuva u gradskom muzeju. U pitanju je panorama grada, očevitno snimljena u poslednjim danima turske uprave, pre no što će ovi krajevi pripasti Srbiji. Izgleda prosto neverovatno koliko se samo za jedan vek posle Berlinskog kongresa promenio gradski i prigradski pejzaž u dolini reke Toplice. Tursko Prokuplje se nalazilo u ogoljenom predelu koji, valjda zbog anadolijskih koza, doista podseća na Malu Aziju. Za uzvrat, a to se čak i na fotografiji da videti, grad je prepun bašti i topola koje izranjaju između skladno modeliranih krovova kuća i konaka. Danas bismo rekli da je tursko Prokuplje bilo neka vrsta orijentalnog *garden cityja* u devastiranom pejzažu. Samo za nekoliko generacija docnije, slika se obrnula. Tradici-

onalna ratarska kultura pretvorila je dolinu Toplice u pitominu, ali je i Prokuplje pretvorila u veliko, neubedljivo regulisano selo sa jedva nekoliko atributa početne gradske evropeizacije... Kasarne i železničke stanice ili sreska načelstva, iako začudo dobro isprojektovani i dobro izvedeni, delovali su u našem podneblju kao objekti iz nekog drugog sveta.

Scenografija Arkadije se na prelazu vekova naglo menjala. Patrijarhalne zadruge su se raspadale, rasturala su se velika porodična imanja, a kućni zanati trnuli. Selo je već uveliko siromašilo, a varoši i varošice su se prilagođavale prilično nesigurno, čak i zbunjeno, početnim urbanističkim normama. Geodeti – prvi urbanisti, ali i prvi zapadnoodškolovali arhitekti, trudili su se, koliko su mogli, da uljude naseobine južno od velikih reka. Uprkos naporima – nešto zbog siromaštva društva i države, nešto zbog nedostataka pravih gradskih tradicija, a pomalo i zbog već usadenog antizapadnjačkog konzervativizma – umesto prave urbanizacije početkom veka kreću hibridni procesi poluurbanizacije.

Razume se da u tim procesima mehanizmi migracija i dalje dejstvuju, ponekad tiho i nevidljivo, ponekad burno i više no vidljivo. Beograd danas ima stanovnika koliko i Beč; u vreme moga detinjstva jedva da je imao koliko i Inzbruk. U razdoblju života samo jedne generacije pretrpeo je nekoliko demografskih zemljotresa koji su imali efekte simboličnog rušenja grada iznutra. U periodu 1945–48, posle jedne takve, nazovimo je oružane demografske implozije, čak je i gradski tip govora, brz i malo nervozan, bio na ivici da bude potisnut patetično usporenom epskom kadencom osvajača. Naporedo sa razaranjem stila međuljudskog opštenja, kidale su se i tanke niti gradske memorije i kako-tako ustaljeni okviri gradske samosvesti.

Stalna strujanja iz negradskog, tačnije pregradskog sveta, neprekinuti dotok pregradskih predstava i fikcija učinili su, naročito posle Drugog svetskog rata, gradove srpskog prostora zatočenicima mutnih, pa i opasnih arhaičnih predrasuda koje su se stalno mešale sa stavovima jedne nove, parareligiozne „nauke“ o životu i svetu.

U konfuznom preplitanju dve utopijske sheme – jedne socijalne, gromko elokventne, „svetskoistorijske“, i druge, sitničavo domaće, guslarske – grad je za zbunjenog polugradskog čoveka bio gotovo ničija zemlja, mentalno i moralno pust predeo, bez lepote i bez vrlina. Polugradski čovek je zato bio spreman da gradu velikodušno ponudi, pa i da nametne kodekse svojih vrlina. Nevolja je bila utoliko veća, jer kad se domogao socijalnog vrha on je stvarno i imao mogućnost da menja i remodelira gradove... U godinama pedesetim i šezdesetim, polugradski graditelj (kao naručilac, kao mecena, kao ideološki nasilnik, ali i kao nedoučeni i kulturno nedovršeni stručnjak), baš kao i svaki skorojević, uživao je da zadivljuje samog sebe prazno velelepim gradograditeljskim poduhvatima. Biće da je na taj način u sebi gušio negodovanje što mu se prave, nevidljive kapije gradske još nisu bile otvorile... I tako se, upravo u tim godinama, već tradicionalna srpska poluurbanizacija stala preobraćati u paradnu, pa čak i propagandnu pseudourbanizaciju ispod jeftino bleštave odore našeg socijalističkog velegradskog pejzaža, ispod prenapregnutih betonskih svodova, ispod raskošnih ogrtača od zatamnjenog stakla, ispod đinđuva od eloksiranog aluminijuma, još uvek se u svojoj paranoidno izdvojenoj gamzigradskoj kobilici od blata skrivao mali prestravljeni varvarin.

Nažalost, pretpostavke koje iznosim više i nije potrebno dokazivati. U užasima tek prohujalog rata – rušitelji gradova i osvajači ruševina nisu bili samo brđani sa epskih

visoravni, već i deklasirani, tačnije još „neklasirani“ gradski stanovnici, ljudi bez gradskog, a možda i bez ikakvog zavičajnog sećanja, ljudi bez znanja i bez zanata, oni koji su i zavičaj i zanat pronašli upravo u grozotama rata... I tako je, nadajmo se, krug završen. Potvrdilo se još jednom da je i mala srpska utopija otpočela u bezazlenim sanjarijama (zar utopijski romani nisu u načelu romani lakog žanra?) da bi se završila u krvi i bezumlju.

\*  
\* \*

Dva velika imena, Dositej Obradović i Vuk Stefanović Karadžić, simbolično ali verno personifikuju arhetipsku rascepljenost naših srpskih duša, našu razapetost između gradoljublja i gradoomraze... između stvarnosti i utopije.

Dositejev model jedne tek nagoveštene, laicističke srpske kulture bio je već u zametku gradski, zapadnjački i, u granicama vrlo skromnih mogućnosti još i kosmopolitski. Danas se navlaš gubi iz vida da je Dositej, upravo zbog takvih svojih shvatanja, bio svojevremeno veoma poštovan i to ne samo na prostorima današnje Vojvodine i ne samo kod onovremenskih gradskih Srba. U njemu su ljudi videli učitelja, znalca, mudraca, pa i filozofa – bar u onom širokom prosvetiteljskom značenju reči. On je, pored ostalog, mnogo putovao i mnogo video, pa je znao koji i kakvi putevi vode u veliki svet i duhovne riznice civilizacije, a i to se, i te kako, umelo ceniti.

Polako ali sigurno isticalo je vreme prosvetiteljstva, a nastupalo je doba romantizma. Južno od Save i Dunava, s onu stranu onovremene granice Evrope i Azije, stvarala se nova država, stvaralo se jedno novo društvo, pa je bilo

razumljivo što se pojavio i sasvim nov kulturni model. Vukova slika budućih zdanja srpskog duha nije bila ni dovršena ni preterano jasna, ali je laskala sluhu ljudi koji su u Srbiju uglavnom pristizali iz usmeno definisanog, mitsko-epskog vremena i prostora... Dositejev model je bio čvrsto vezan za pisanu reč i učevni diskurs, a, sem toga, Dositejeva didaktika je pozivala na vredno i istrajno učenje, pa je za vatrenu dinarsku narav mogla izgledati malo sitničava i zamorna.

Nema nikakve sumnje da je Vukova pojava otvorila sasvim nove procese. Ali danas, upravo danas, imali bismo dovoljno razloga da se upitamo nije li, pored svega dobrog što je donela, i nehotično obnovila mehanizme nekih vajakadašnjih srpskih opsesija. Veliki reformator jezika i tvorac moderne srpske nacionalne svesti ponikao je iz arhaične pregradske sredine i bio je prilično nakostrešen pred gradskim pojavama i vrednostima. Naš veliki Vuk, kao što znamo, bio je sklon da čak i malobrojne Srbe varošane olako skida sa spiska pravih Srba i da ih proglašava odrođenim i za naciju izgubljenim sinovima. Nasuprot njima, negradski, dakle idealni Srbi bili su obdarena i civilizacijom nenačeta deca prirode. Nisu baš ličili na Rusoove književno-filozofske lutke, ali su, bar donekle, mogli podsetiti na idealizovane „mudre divljake“ južnookeanskih arhipelaga, onako kako su ih prikazivali oduševljeni, ali izmišljeni putopisi ranog XVIII veka.

Dositej i Vuk, dakle, bili su zastupnici dva dijametralno suprotna viđenja srpske kulture, srpske budućnosti, pa i srpske sudbine... Na neki način to se dalo zaključiti čak i iz njihovog odevanja. Dositej je najčešće nosio redengot sa žaboom i sa manšetama od čipke; nosio je dokolenice i udobne mokasine sa povećim šnalama. Sve je bilo uredno i malo pohabano, kao što i dolikuje pravom intelektualcu.

Pri tom, a to je najvažnije, sve je bilo pažljivo sastavljeno na način engleske građanske mode, one koji su, u apsolutističkoj Francuskoj, usvojili enciklopedisti... U Vukovom odevanju bilo je nečeg orijentalno kicoškog, inadžijskog i samoodbrambenog: hrišćanski fes (ne, nije oksimoron u pitanju!), egzotični brkovi i zuavski pelengiri morali su već i u njegovo vreme uveseljavati mlade stanovnike Beograda i Kragujevca, licejce i „nemačkare“, tj. one koji su se oblačili i ponašali na evropski način. U pitanju su bile svakako dve mode, dva ukusa, ali i dve čežnje – dve projekcije, dva manifesta srpske željene budućnosti.

Ne treba posebno naglašavati da su i jedan i drugi model, prosvetiteljski i romantičarski, podjednako bili dobrodošli; da su se oni u svojim dejstvima mogli skladno dopunjavati – i to se čini sasvim razumljivim. Tako je, uostalom, dugo vremena i bilo. Još u mojim davnašnjim đačkim danima, Dositej i Vuk, Vuk i Dositej, iako duhom i pojavom različiti, uvek su bili nekako zajedno, recimo, na zidovima školskih učionica i na školskim proslavama i nikome nije padalo na pamet da ih razdvaja.

Ali, od pre neku deceniju, kao da je otpočela čudna utakmica: Vuk se sve više isticao, a uspomena na Dositeja se potiskivala. Jedna posebna vrsta publicističke retorike sve je učestalije, gotovo agitaciono, proslavljala ne samo Vukovo stvarno delo, već neku neodređenu „vukovsku misao“, neki „vukovski pogled na svet“, pa čak i „vukovsku filozofiju“. Nesumnjivo ogroman Vukov doprinos, dotle tačno filološki i etnografski kodiran, počeo je najednom dobijati novu, autonomnu, mističnu vrednost. Svakogodišnji narodni sabori u Tršiću, sa igranjem i pevanjem, sve su više podsećali na crkvene proslave, a Vuk se malo-pomalo pretvarao u novokomponovanog sveca.

Imao sam čast i sâm da budem glavni govornik na jednom od tršićkih sabora. Držao sam da Vukov genije zaslužuje i koju reč objektivniju od praštavih i praznih pohvala. Prethodno sam od odrednice do odrednice prošao kroz njegov rečnik i pobeležio sve pojmove koji bi se iole mogli odnositi na gradove i gradski život. Iako nisam očekivao da ću otkriti bogzna šta, ipak sam se iznenadio kada sam video šta sve nedostaje. Neverovatno zvuči, ali u Vukovom *Rječniku*, na primer, ne postoji odrednica „ulica“ u današnjem smislu. Ulica je kod njega neki nedovoljno objašnjen prostor, ispred lica kuće (ako dobro pamtim – samo u Mačvi), a onda, kao drugo ili tek treće značenje – u Dubrovniku – još i „sokak“. Odrednica „grad“ se ne odnosi na grad već na tvrđavu, a „građanka“ je stanovnica tvrđave i, valjda se podrazumevalo, turska naložnica, *femina ex arce*...

Pokušao sam, melanholično ali ubeđeno, da istaknem veličinu Vukovog poduhvata. On je imao smelosti da u uslovima tragične zaostalosti ogłosi kulturne ambicije jedne nacije koja je, najvećim svojim delom živela još uvek u zemlji bez ulica... Zanimljivo je da svojim odsečnim tezama nisam povredio nacionalna već politička osećanja dostojanstvenika u prvim redovima. Sa čuđenjem sam shvatio da je Vuk, pored svega što je stvarno bio, već tada tretiran i kao svečano postavljena srpska partijska ikona u koju se nije smelo dirati.

Vuku se, razume se, ne može pripisati krivica za sve ono što se iz njegove romantičarske zanesenosti Srbijom bez ulica naknadno dalo izvesti. Onako kao što nikakva krivica ne pada – u drugom sledu pojava – ni na Vagnera, ni na Ničea. Ali u mračnim godinama koje smo preživeli, morbidna fascinacija Vukovom ikonom dostigla je vrhunac. U pripremi rata, i u toku rata, Vuk je bio kulturna figura broj jedan; najagilniji mitingaši su puštali preterano anti-

zapadnjačke brkove; ponekad su se i kostimirali po ugledu na velikog srpskog jezikoslovca i pisca. Jedino je izostajao onaj nesrećni fes, jer, neuki kao što su, gnevni Vukovi vernici nisu znali da je postojao i hrišćanski, dakle i srpski fes...

U kolektivnom bunilu zaluđene mase su na motkama nosile velike Vukove slike koje su bile brojnije i od prikaza svetog Save i od prikaza Savinog oca, svetog Simeona Mirotočivog, onog ne baš nežnog rušitelja vizantijskih i bugarskih gradova... Skupštine po krajinama i tzv. Republici Srpskoj zasedale su i odlučivale pod velikim Vukovim portretima. Prema odlukama tih skupština rušeni su gradovi, a gradski Srbi, iz Zagreba, Sarajeva, iz slavonskih varoši, prepuštani su neizvesnoj sudbini. Za uzvrat grabile su se prazne i jedva naseljene visoravni, osvajala sela i šljivari. Bio je to vrlo svirep, vrlo krvav, ali i vrlo arhaičan rat. Neka buduća, recimo etnopsihoanaliza odmeriće koliko je u apsurdnim i ćudljivim izborima srpskih ratnih ciljeva bilo i podsvesnih utopijskih fantazmi. Nije li onima koji su na motkama nosili ogromne Vukove kontrafe, njegova demonska<sup>1</sup>, dakle polubožanska pojava obećavala bekstvo iz savremenog sveta i povratak u davno, davno izgubljeni raj.

1 Teško je uzdržati se od malo nastranih razmišljanja nad opako nastranim pojavama. Verujem da još imaju svoju vrednost romantičarska shvatanja da je jezik „izbledela mitologija“ (Herder, Schelling), ali i obrnute dedukcije da jezički nesporazumi (npr. homonimije, paronimije, itd.) generišu ponekad paradoksalne mitske predstave (Max Müller, pa zatim Cassirer). Ako je to tačno, otvara se čitav ponor zalančanih analogija: Vuk (Karadžić) = vuk (*canis lupus*) = vuk, srpska totemska zver... pa još i dalje izvedeno – hromi vuk = Hromi Daba = u hrišćanstvu demonizovano slovensko božanstvo, itd., itd. (cf. V. Čajkanović, *Stara srpska religija*).

Nedoučeni čovek lako podleže sugestiji slike i zvuka (dodajmo da su uz televiziju i gusle efikasno učestvovala u začaravanju), ali ponekad začuđujuće lako i tačno dešifruje i najskrivenije poruke. Svi su razumeli šta zuavski, antizapadnjački kostim Vuka Karadžića Srbima nudi i predlaže, a i kuda poziva. Kao što su nepogrešivim instinktom primitivca odmah osetili da ih kostim Dositeja Obradovića duboko odbija, jer ih okreće u nekom sasvim drugom pravcu. Verovatno zato, u odvratnoj maskaradi koja je prethodila krvoproliću a zatim ga pratila, među hiljadama puta ponovljenim ikonama mitskih predaka i srpskih polubožanstava nije se nijednom, i slovom nijednom, pojavila mudra i blaga didroovska silueta Dositeja Obradovića, što je ipak izvesna mala nada za budući život i priključenja jednog novog dositejevskog srpstva.

# Grad i budućnost

## Između strepnje i nade

Nedavno je u Istanbulu održana međunarodna konferencija pod patronatom Ujedinjenih nacija – *Habitat II*. Za razliku od kabinetskog, malo pospanog duha *Habitata I* (Vankuver, 1976), ovog je puta mnogo odlučnije predložena jedna radikalno izmenjena slika sveta u bliskoj, pa i najbližoj budućnosti...

Podaci su neumoljivi. Megalopolisi bede, prošarani retkim enklavama višeg i najvišeg standarda, naglo i nezadrživo osvajaju područja Trećeg sveta. Kairo će, na primer, kroz nepunih dvadeset godina sa današnjih 9,4 miliona stanovnika (više no što su 1950. imali Njujork ili ondašnji veliki London) skočiti na 14,5 miliona; Karači sa današnjih 9,5 na 20,6 miliona; Delhi sa 9,5 na 17,6; Bombaj sa 14,5 na 27,4; Daka sa 7,4 na 19; Kalkuta sa 11,5 na 17,6; Džakarta sa 11 miliona na 21,2; Manila sa 9 na 14,7; Šanghaj sa 14,7 na 23,4; Tjencin sa 10,4 na 17; Peking sa 12 na 19,4... Rekord će, bez sumnje, poneti jedan nov afrički „velegrad“, Lagos, koji će se sa dojučerašnjih 4,6 miliona stanovnika (1988), odnosno sa današnjih 9,7, popeti na 24,4, što bi otprilike bio udvostručeni današnji Los Anđeles.

Teritorije nekih od ovih mastodonata već danas premašuju teritorije manjih evropskih država. Površine obično obuhvataju tvrda, mekša, pa i najmekša, po pravilu tehnički neopremljena i vrlo zagađena „vezivna“ tkiva. U histo-

loške uzorke ulaze i međusobno srasli raniji manji gradovi (prema evropskoj terminologiji – „konurbacije“), ali i raznovrsna nagomilavanja nedovoljno urbano označenog, dakle, pseudogradskog tkiva (*Ballungsräume, Ballungsgebiete*). U đavolovom loncu mogu se naći i skupoceniji začini: moderne i postmoderne poslovne četvrti koje po arhitektonskoj raskoši prevazilaze i severnoameričke standarde. Najviši i najluksuzniji *skyscraper* na svetu, bar za sada, nije u Njujorku već u Kuala Lumpuru. Dodajmo i retke vilinske četvrti rajskih vrtova i rezidencija. No, to su samo svetlucave tačkice okružene ogromnim prostranstvima favela (*Favelas, Barriadas, Barrios*), *Bidonvillesa* (nem. *Blechkannisterstädte*), *Shanty townsa*. Bez obzira na izvesne „stilske“ razlike od kontinenta do kontinenta, u pitanju je jedinstvena crna metafora današnjeg sveta. Reč je o nesavladivom divljem tkivu koje će bujati i u sledećim decenijama, tako da će u ekstremnim slučajevima, u mnogim podgrađima latinoameričkih ili azijskih mastodonata, stanovnici i sutra i preksutra, kao i danas, svakog jutra ponovo probijati puteve i puteljke ne bi li se ikako, iz preko noći narasle gradske džungle, domogli asfalta. Nedavno sam na televiziji zapanjeno gledao gradsku železnicu kako u predgrađima Manile krči put kroz okeane koliba, od kojih neke i smrtno opasno zadiru i u njen prolazni gabarit.

Suočavamo se sa serijama pojava koje se u udžbenicima urbanizma, bar za sada, preskaču. Retko će se ko od praktičnih gradograditelja usuditi da odgovori na škakljivo, koliko tehničko toliko i filozofsko pitanje: do koje je nevidljive crte grad danas još uvek grad, a preko koje postaje nov fenomen za koji nemamo još ni adekvatnu jezičku oznaku. Zamamljiva eidetička shema starih pitagorejaca i jonskih filozofa – *grad-makroanthropos*, dakle, hipostazirani grad u kome se ogledamo i svi zajedno i svako pose-

bice – danas se tragično topi u magmi velikih brojeva. Šta bi uopšte mogle značiti „očovečene“ prenosnice kao što su „ličnost grada“, „memorija“, „samosvest grada“ – u mravinjacima od 10 do 20 miliona jedinki? Kako opisati fizičke i duhovne metamorfoze takvih skupina? Uz pomoć mit-skih slika? Mitska deskripcija zastrašujućih pojava uvek je moguća, čak i danas, baš kao i u najdavnijim vremenima, pa zato, ako nam bogovi dozvole, zamislimo neko titansko čudovište koje neprestano raste i koje stalno grize, mrvi, guta sopstvene udove, a oni mu već u narednim trenucima izrastaju veći i grozniji. Alegorija je odvratna, ali se zasniva uglavnom na tačnim modelskim parametrima, što će bez oklevanja potvrditi svaki današnji planer...

Među materijalima pomenute konferencije naći će se i poneka neočekivana, pa možda i ohrabrujuća naznaka. Na severnoj hemisferi groznica rasta kao da polako jenjava. Prema 157% procenjenog uvećanja za Daku, ili 151% za Lagos, 8% porasta za Tokio ili za Njujork zvuči gotovo idilično, a 2% za Pariz ili 0% za Osaku deluje kao buđenje iz dugotrajnog, mučnog, bolesničkog sna.

Karakteristično je da se, sem Londona i Pariza, evropski gradovi i ne pominju u obračunima *Habitata II*, što bi se dalo shvatiti i kao prvi nagoveštaj katarze. Drugim rečima, na evropskom tlu bar za sada ne treba tražiti nove jezičke oznake – grad je, u većini slučajeva, još uvek naš stari, dobri grad! Čak i kad je najmoderniji, on u sebi, nadajmo se, skriva ono pradrevno, suštastveno *nešto*, ono što od sumerskih gradića-državica i grčkog polisa sve do danas ima dodirljivost, i ukus, i miris, i zvuk fizičkog bivstva, ali ima i magijsko (čitaj – psihološko) podsticajno dejstvo na pojedinca, na njegov gradski (čitaj – civilni, civistički, širokogrudni) pogled na svet, pa sledstveno i na koliko-toliko slobodan izbor sudbine.



Srećna je okolnost što je evropska metropola – namerno izdvajam baš ovu klasu gradova – još uvek za savremenog čoveka najprimamljivija paradigma i kao takva može bar pomalo uticati i na one retke, iole realno premeditirane gradograditeljske zahvate u zastrašujućim pseudogradskim košmarima Trećeg, a možda odskora i nekog Četvrtog, postkomunističkog sveta... Razume se, ukoliko i sama otmena paradigma ne bude na kraju ipak smoždena sopstvenim otpađenim izraslinama betona i čelika.

*Beč, avgust 1996.*

## Grad i budućnost<sup>1</sup>

Kad razmišljam o gradovima, kad ih opisujem i tumačim, obično upadam u neke, nadam se oprostive, semantičke greške. Olako zaboravljam da je grad i sociološka i ekonomska veličina, da je tehnički artefakt, a ponekad, na žalost, i tehnički stereotip. Verovatno spadam u grešnike koji se, po svaku cenu, trude da grad vide kao posebnu, samostalnu kulturnu formu.

Druga greška je u tome što me odveć zanima ljudska supstanca gradova, pa ih zato često hipostaziram, očovečujem, personifikujem. Razvrstavam ih prema fizionomijama i karakterima, baš kao i ljude. Pokušavam sebi da objasnim unutrašnju snagu kojom odolevaju iskušenjima i savlađuju životne drame. Pratim ih u malim i velikim radostima, volim njihov smisao za humor, ako ga imaju, i spreman sam da im oprostim manje, bezazlene nastranosti. Ali, pre svega, zanima me njihova samosvest, njihovo osećanje kontinuiteta... Jer, plašim se gradova bez memorije, baš kao što se plašim i ljudi bez podsvesti.

<sup>1</sup> Uvodni referat na stručnom savjetovanju *METROPOLE 2000*, pročitani 1. decembra 1994, Stadt Forum Wien; odlomak pod naslovom „Die Verteidigung der Stadt“ pročitani u Bayerische Akademie der schönen Künste, München, 20. juna 1995, objavljen u *Jahrbuch 9, 1995*; zatim, „Die Stadt und die Zukunft“. Über die Aktualität der europäischen Stadt-Idee, *Frankfurter Rundschau*, 22. jula 1995, ZB2.

Neretko upadam i u treću grešku. Kad kažem „grad“ ili, preciznije, „evropski grad“, mislim uglavnom na gradove kakve sam gledao, divio im se i voleo ih. Verujem da moje mlade kolege još ne osećaju kako se gradovi opasno brzo menjaju. Pamtim Atinu dok se još mogla, gledana sa Akropolja, u uobrazilji promatrača sabrati u okvire antičkog grada. U dva-tri navrata docnije, u razmacima od poneku deceniju, doživljavao sam šokove: Atina se širila, širila, prelivala se preko ivica svoje doline kao mleko koje kipi iz lonca. Na isti način, u sećanju čuvam po dve Bolonje, Vičence, Padove. Mislim, naravno, na ukupnu gradsku telesnost i na njene uzastopne transformacije, a ne samo na starinska jezgra... Venecija, srećom, ostaje neprikosnovena, jer smo se već privikli da, takoreći, žmurimo dok prolazimo kroz njena kopnena predgrađa... Da pomenem, najzad, kako i Pariz i London pamtim još u njihovom tradicionalnom statusu, onakve kakve su ih gledali još i Oskar Vajld ili Hojsmans. Dakle, bez blistavih, preogromnih arhitektonskih čudovišta, koja bi na nekoj pustoj ledini De Širika možda i mogla ponekog da fasciniraju. Ja se, ipak, svakodnevno naprežem i u vizuelnoj arhivi pamćenja stalno obnavljam stare „snimke“, kao da hoću pošto-poto da ih sačuvam.

### *Pogled unatrag*

Treba li, možda, podsetiti i na sam razvitak urbanističke discipline za proteklih pedeset godina? Svakako, jer svest o lutanju i metamorfozama shvatanja može imati izvesnog uticaja na procenu verodostojnosti današnjih prognoza.

Kad sam u jesen 1940. kao brucš stupio u pompeznu aulu Beogradskog tehničkog fakulteta, na Arhitektonskom odseku se predavao jedan manje važan, mali predmet: „Dekoratívno projektovanje i uredenje gradova“ (otprilike

*Stadtbaukunst* ili *L'art urbain*)... Danas se u teoriji, pa i u praksi, pristiglo do vrlo komplikovanih, često ezoteričnih gradoslovnih apstrakcija, koje se mogu pratiti i međusobno dovoditi u red jedino transdisciplinarnim analoškim modelima i simulacionim tehnikama.

Izostaviću jedno međuvreme šarenih teorija i teoretičara „lakah na obaraču“. Ta ko bi danas bez humora razmišljao o gradovima pod zemljom, pod morem, o gradovima koji lebde u stratosferi, o gradovima mehanizmima što trapa vo bauljaju svetom kao monstuozni čelični kukci! Prave nevolje su bile, kao što su i danas, s ove, a ne s one strane olakih fantazija u stilu Sirana de Beržeraka i Žila Verna. Još od prvih dana po završetku Drugog svetskog rata, urbanolozi, spremni da se upuste u spekulacije višeg reda, bili su prožeti, gotovo do fobije, „strahom od gubljenja grada“. Razaranja evropskih gradova bila su suviše očigledna, a atomska pretnja da se sve može još i „dovršiti“ – sasvim realna.

Naporedo sa obnovom razorenih evropskih metropola i manjih gradova otpočela je još jedna pretnja: implozija stanovništva. Čak i stručnjaci praktičari bili su i pred tom opasnošću obuzeti odbrambenim teorijama. Reakcije su bile jasne i odsečne: nikako preveliki gradovi, nikako evropski megalopolisi. Sasvim obratno: decentralizacija, rasturanje velikih gradova, itd.

### *Energetske plime i oseke*

Ima, međutim, neke blage ironije u tome što su se ove radikalne teorije, bar na crtežima, prvo oprobale na bezazlenom primeru Helsinkija. Tako se u mašti rastavljalo nešto što je već sama priroda razudila i predodredila mu,

za nekoliko generacija unapred, prilično solidnu ekološku budućnost. Ali, upravo u ime takvih teorija London, Stockholm, a i druge evropske metropole, dobijale su prateće gradove, gradove satelite. Njihova se samostalna sudbina još nekako i dala pratiti do ranih šezdesetih. Činjenica je, međutim, da nikad nisu postali pravi gradovi, a i njihova se dopunska satelitska funkcija brzo gasila, onako kako se tkivo metropola masivno širilo.

Već od ranih šezdesetih, jeftina energija i informatički romantizam nudili su nove, varljivo sjajne mogućnosti. Razmišljalo se, pa i fantaziralo, o prividno razumnoj, ali rigorozno kontrolisanoj recentralizaciji gradskog života. Sećam se svojih moskovskih prijatelja arhitekata, koji su nam obrazlagali zamisao da se iz jednog centra, doslovno iz jednog moskovskog oblakodera, elektronskim putem diriguje realizacijom svih generalnih, pa i detaljnih urbanističkih planova na teritoriji SSSR-a. Stvar bi bila samo napola smešna da se prisutni američki stručnjaci nisu sa nostalgичnim odobravanjem uključili u ovu informatičku ludoriju.

Početakom sedamdesetih suprotstavila su se dva izričito oprečna shvatanja. Kao prvo, stali su se javljati nagoveštaji prihvatanja, pa i apologije supraurbanih sistema. U nekim urbanološkim egzaltacijama počele su se proturati predstave o jednoj jedinstvenoj mreži spojenih megalopolisa, koja bi kao tanka paučina ujedinila skoro sve iole značajne gradove ovog sveta. Bila je to ideja bez ideje, jer se u malo-me proces mehaničkog srastanja gradova već sam od sebe događao: u Sjedinjenim Državama, i na istočnoj i na zapadnoj obali, a tu i tamo u blažem obliku i u Evropi... Budući Svegrad dobio je svoj blagozvučan naziv – Ekumenopolis, ali crteži su zloslutno podsećali na polip koji sa više strana neumoljivo hvata zemljinu loptu. Teško je reći šta bi ova

ostvariva utopija ponudila čoveku više od onoga što je u sumornom proseku „carstva grada bez grada“ već mogao imati. Tek, otac Ekumenopolisa, Doksijades, bio je ponosan na svoje duhovno čedo. Dopuštao je da ga diskretno upoređuju sa Aristotelom. Donekle mu je čak i naličio: ponavljao je upravo njegove methodske greške. Verovao je da će iz svetskih iskustava – za današnje prilike dobro kompjuterski prokuvanih – izvući neke optimalne recepte za kakvo-takvo korigovanje datog stanja. Međutim, osnovna je pretpostavka bila daleko od aristotelovskog optimizma. Megalopolis, sada već mega-megalopolis, imao je biti naša definitivna sudbina, pa kad je već tako, trebalo ga je proglasiti za srećan dar svete neizbežnosti.

Na suprotnoj strani, početkom sedamdesetih, nalazili su se platonisti, eko-aktivisti, branitelji integriteta prirode i njenih kosmičkih matrica. Njihove urbanološke ideje nisu bile baš preterano jasne. Kritikovan je grad, veliki grad, grad u raspadanju, kritikovana je, da se poslužim Platonovim rečima, „sramota grada“, ali kritičari nisu ostavili ni onoliko stvarnih predloga koliko je ostavila Platonova naivna urbanologija. Mislim, ipak, da su u sva dalja razmatranja uneli jednu dragocenu notu mudre sumnjičavosti.

U ranim osamdesetim pregurili smo još jednu energetske oseku. Ova je nevolja, bar na planu teorije, prošla gotovo neopaženo. Da li je to bio znak zamora, rezignacije, znak odricanja od bilo kakvih sveobuhvatnih teorijskih recepata za novonastalu situaciju? Ili, možda tiho, neosetno mirenje sa idejom da grad, grad u klasičnom smislu reči, polako iščezava iz našeg polja jasnog vida i odlazi u svet mitskih senki, pa bi bilo kakvo teorijsko preusmeravanje dotadašnje prakse ionako izgledalo uzaludno.

### *Posturbana civilizacija – iluzija ili mogućnost?*

Grad... grad u dosadašnjem obliku poklonjen nam je ne tako davno. „Ne tako davno“, arheološki odmereno: ima tome jedva pet-šest-sedam milenijuma. U odnosu na preko milion godina čovekove evolucije – to je vrlo kratak period. Drukčije rečeno, čovek je biološki još uvek mnogo više pregradsko no što je stvarno gradsko biće. Nije isključeno da bi se, ako mora, snašao i u nekoj novoj sredini koja bi mu (u srećnom slučaju) materijalno ponudila sve što mu je grad davao. Ne sumnjam da bi se nezahvalna ljudska priroda laka srca oprostila od emocionalnih i mentalnih okvira današnjeg grada, od tradicionalnih repera mišljenja i ponašanja, od simbola i arhetipova. Jedino nije jasno da li bi to bio korak unapred ili korak unazad.

Čini se da smo dosta lako i olako prihvatili pojam – ili samo igru reči – postindustrijska civilizacija. Za to prihvatanje ima i dobrih razloga: postojala je preindustrijska, pa zašto ne bi postojala i postindustrijska civilizacija. Ali sa atributom „posturbana“ stvari bi se mnogo teže dovele u red. Krilatica „posturbana civilizacija“ vrlo je sumnjiva logičko-jezička konstrukcija, jer pre gradova ništa slično današnjem pojmu „civilizacija“ nije postojalo. Zato se opravdano postavlja pitanje da li se o civilizaciji u današnjem smislu reči može govoriti u nekom još nerazjašnjenom, zaceo mutnom, poslegradskom okruženju.

### *Da li futurologija pripada prošlosti?*

A sad još jedna od futuroloških igrarija koje polaze upravo od te i takve protivrečnosti u pridevu i koja se obično naziva „globalno“ ili „elektronsko selo“. Ne odbacujem

predstave, bar u domenu fantastične teorije, o nekom sadržajnom i produktivnom životu kome grad, kao neposredan fizički okvir opštenja, uopšte nije potreban. Ali globalna, harmonična organizacija sveta, urbana kao i posturbana, pretpostavlja i globalnog čoveka. Kako je sigurno da takav idealni fantom nikako ne može postojati, teško je zamisliti da bi elektronska civilizacija bez grada mogla biti planetarna i opšteljudska. A nekoliko zavađenih svetskih megasela, oboružanih zastrašujućim tehničkim inovacijama i praznoglavim fanatizmima nadmašilo bi scenarije svih dosad poznatih horor-filmova.

Biće da je već prošlo vreme dalekosežnih, tobož vidoovitih prognoza. Preostaju nam samo još mala predviđanja i na kraće rokove. Doduše, ona su ponekad teža od velikih predviđanja, jer se moraju pretočiti u stvarne odluke, a uputstva mogu svojom prividnom škrtošću i da razočaraju. U današnjem trenutku možda bi najpametnije bilo krenuti od najjednostavnijeg: pričuvati ono što se ima i što još postoji kao opšta vrednost. A to su, bez sumnje, tradicionalni evropski gradovi. U najvećem broju slučajeva oni su srećno izbegli pošasti megalopolitenskih hipertrofija vanevropskog tipa. Od njih se razlikuju ne samo po veličini učešća, po stepenu skrupuloznosti tehnike koja se meša u svakodnevni život, no pre svega i po svom duhovnom sklopu i po intelektualnoj energiji kojom zrače. Ne potcenjujem nimalo blistava duhovna središta Novog sveta i kulturna bogatstva mnogih gradova bližeg i daljeg Istoka dostojnih divljenja. Ali fenomene ne treba bez potrebe preklapati, pa neoprezno porediti i ono što nije za poređenje. Ostanimo, dakle, pri primerima koji su nam pred očima.

### *Energija simbola i simboliška oskudica*

Evropski grad je još uvek živa, aktivna kulturna forma. Čak i kao fizička stvarnost, kao sistem artefakata, čvrsto je usađen u svoje, tako da kažem, metaforičko ležište. Tim neobičnim izrazom pokušao bih da objasnim komplikovane sisteme materijalnih i nematerijalnih prenosnica koje dovoljno definišu memoriju grada i obeležavaju razaznatljive okvire njegove ličnosti. Da se samo podsetimo kako se upravo na nemuštom jeziku simbola zasniva svako dublje, intimno opštenje čoveka i sredine, čoveka i grada, čoveka i čoveka u gradu.

Mnogi savremeni gradovi širom sveta, i pored nepodnošljive poplave vizuelnih informacija, ipak pate od neke, gotovo hronične „simbološke oskudice“ i u krajnjoj liniji lišeni su dubljih, skrivenih saopštenja. A to je upravo ono dragoceno štivo kroz koje se gradovi dadu pročitati, pročitavati, razumeti i tumačiti. Stilska arhitektura, na primer, nudila je široku skalu samoiskaza, i po sadržini i po načinu, različitih za razne gradove. A gradovi se, baš kao i ljudi, mogu podvrgavati psihološkim analizama, i sav onaj narod ukrasa i fantastičnih bića, natovarenih na fasade prošlovekovnih zgrada, predstavlja i te kakav materijal za proučavanje kolektivne svesti, pa i kolektivne podsvesti. Neka se današnji arhitekti ne varaju. I njihova će prividno bezornamentalna arhitektura, pre ili posle, izneti na videlo svoju skrivenu psihoornamentiku, podložnu analiziranju i parafrazi, što bih ja, na njihovom mestu, pre shvatio kao kompliment no kao prekor.

Pa kad je već tako, kad prihvatamo inherentno dejstvo simbola u stvarima arhitekture i urbanizma, dajmo pravo simbolu da bude svesno, racionalno-strukturalno, eruditski potpomognut još od početka, dakle, *ab ovo!*

Svakako da svesno unošenje jedne ezoterične kom-

ponente u sve ono što označujemo kao planiranje-urbanizam-arhitektura-dizajn nikako nije niti bi smelo biti proizvoljno i zasnivati se na trenutnim dosetkama. Reč je o jednoj vrsti dublje, dramatične dokumentacije koju svako vreme o sebi i o svojim gradovima ostavlja. Ali to obeležavanje pređenog puta zcelo nije samo posao plane-ara, urbanista i arhitekata. To je posao svih i svako tu ima šta da doda i o čemu da pomogne. I ljudi iz sveta literature, i teatra, i filma. A tek televizija, ta opaka, đavolska izmišljotina – koliko može da doprinese izjednačavanju i brisanju individualnih gradskih kodova i glajhšaltovanju gradova i građana, toliko isto, i još više, mogla bi pomoći u sasvim drugom, pozitivnom smeru. Pođimo od toga koliko je presudna uloga maloga ekrana u identifikovanju i prezentovanju gradske sredine. Moderan čovek doživljava svoje gradove bar pola-po-pola. U direktnom dodiru, ali i kao medijski obrađen, sažet prostor. Najzad, televizijska kamera prolazi kroz fasade i prodire u unutrašnjost kuća, otkriva intimni život grada, izmišljen, dramatisovan, ali i reporterski realno prikazan. Sve su to nove mogućnosti samodefinisanja, ali se u nemarnim ili beskrupuloznim rukama pretvaraju u opako sredstvo depersonalizacije grada i gradskog čoveka...

### *Grad – metafora metaforâ*

Nije neophodno podsećati na to da je savremeni veliki grad krhka konstrukcija i labilan organizam. Dovoljno je preskočiti jednu ili dve redovne tehničke injekcije, pa da se njegov metabolizam pokoleba sve do ivice katastrofe. Isto tako nije potrebno danas posebno naglašavati da je dijalog grad/priroda uveliko već poremećen, ako se prirodom još može nazvati ono što, u užem i širem obimu, okružuje ve-

like gradove. Naporedo s tim, iznutra, socijalna i kulturna raslojenost otežava međuljudsko sporazumevanje, ponekad sve do doslovnog biblijskog „pometenija jazikov“. Pa ipak, grad je grad, najviše i najdragocenije što nam se nudi, i upravo je zato najteža pretnja ono što dovodi u pitanje samu ideju grada, grad-ideju, ideju-sliku, sistem metafora i tropa koje se, kao gradske kapije nekad, moraju prekoračiti da bi se u grad stvarno ušlo.

Čini se da su ova i ovakva moja razmišljanja upravo podstaknuta boravkom u Beču, gradu zamamljivih arhitektonskih alegorija i skrivenih poruka. Impozantna ličnost ovog grada upravo i počiva na ukrštenim metaforičkim matricama prostora i – simetrično – prenosnim matricama ljudske komunikacije. Međuodnos je složen i bogat, kao i kod korelativnih pojmova misao/jezik ili, sasvim svejedno, jezik/misao.

Kad izričem ove pohvale gradu Beču ne mislim samo na tradicionalno gradsko jezgro. Imam u vidu i širu teritoriju grada, koju razumem kao amalgam istorijski nastalih, još uvek lično označenih gradića i bivših prigradskih sela. Portret grada (eto još jedne pomoćne, priručne metafore) kao u nekom sistemu ogledala rastura se u još mnogo smanjenih, raznovrsnih portreta iste ličnosti. Karakterizacije se menjaju sa svakim učinjenim korakom, a ipak ostaju, do u najmanje pojedinosti, verne idealnom uzoru celine... Vidim u toj posebnosti neku vrstu estetskog, preciznije, stilskog demokratizma, ali o tome bih radije drugom prilikom i opširnije.

Čini se, dalje, da je baš Beč pravo duhovno okruženje iz koga bi valjalo podsetiti kako su, i koliko, ličnost i sudbina grada nerazdvojivo povezani. Gradovi zanemarenog, zaturenog, zaboravljenog identiteta, obično su gradovi bez budućnosti ili bar bez sopstvene budućnosti.

### *Ubijanje metafore*

Nažalost, na prostorima srednjeg Podunavlja i zapadnog Balkana mnogo je gradova čije su ličnosti namerno ponižavane i poništavane. Ako ratna kuga prestane i ako se ti gradovi budu ponovo uspostavljali, hoće li se moći prepoznati? Ili će se, čak ako se i obnove, preobratiti u nešto što nisu bili, ili još gore – u nešto što nisu želeli da budu. Jer, ubice gradova su, sa nepogrešivom, gotovo zverskom intuicijom, svaki grad gađali upravo u njegovo vitalno središte; u njegovu memoriju, u talismane samosvesti i identiteta.

Moderni primitivac ima dovoljno mračnih razloga da zazire od grada. Moderni primitivac se ne uklapa u gradski diskurs. On se ne može dobro osećati pred manuskriptima koje ne ume ni da pročita, a kamoli da razume. Takve rukopise on spaljuje; čini to figurativno, simbolično, ali i sasvim realno. Uostalom, dovoljno je setiti se samo sarajevske Narodne biblioteke... Međutim, ono što važi za ispisanu ili izgovorenu gradsku reč, važi još i više za reč u kamenu – za stilski oblik, za stilske šifre. A baš te stilske šifre, počev od klasičnih do najmodernijih, obezbeđuju prostore dosega uspomena, metafizičko polje sopstvenosti.

Istini za volju, i izvan zone balkanske strave, izvan viodokruga porušenih i spaljenih gradova i sela, mnogi će gradovi, na širem srednjoevropskom prostoru, ipak imati teškoća sa redefinisanjem identiteta. Preko njih je prošla jedna druga stihija: sovjetski urbanistički modeli, nepodnošljivo tvrdi i jednolični, pretvarali su delove istorijski nastalih i samosvojno oblikovanih gradova u pejzaže depresivno praznog i hladnog svedenborgovskog pakla.

### *Povratak evropskoj paradigmi*

Velike političke promene koje su se izdogađale na jugoistoku Evrope, stvaranje većeg broja malih država, imaće svakako uticaja na dalji razvitak gradova na ovom prostoru. Njihova sudbina umnogome zavisi od toga kakve će te državice biti – demokratske, civističke, otvorene, oslobođene etničkih i antikosmopolitskih predrasuda... ili će se, naprotiv, zatvarati u nacionalizam, u morbidni romantizam, gubiti se u naopakom parafraziranju prošlosti... Ali ako krenu putem otvaranja i međusobne predusretljivosti, onda sistem malih država, ne baš preterano tvrdo obzidanih, u principu ne bi morao biti nešto rđavo. Raščlanjenost teritorija predstavljala bi, ako ništa drugo, fizičku prepreku širenju i stapanju gradova u depersonalizovane, pseudourbane sisteme. Štaviše, mogao bi to biti primamljiv uvod u jednu buduću Evropu gradova, umesto Evrope velikodržavnih nacija. To se podrazumeva, ukoliko gradski patriotizmi mogu u dogledno vreme da savladaju danas naizgled nesavladivu stihiju postkomunističkog i neokomunističkog nacionalizma.

Treba se na trenutak setiti dobrih strana evropskog urbanološkog modela 18. veka: čak i majušne državice, uz simbolične granice, imale su bogate, kulturno premoćne gradove, mini-metropole. Da tako što doista može dobro funkcionisati na svoj način dokazuju i *Memoari* Đakoma Kazanove. Tomovi njegovih uspomena mnogo su više brevijar gradova, zbirka portreta velikih i malih evropskih prestonica no što su antologija sumnjivih avantura. Kazanova, rođeni Venecijanac, francuski pisac, u službi malih nemačkih, poljskih, čeških kneževa, bio je, pored sveg ostalog, još i ubedeni sve-Evropejac, a njegove su uspomene upravo

dokaz da je u jednom trenutku Evropa gradova doista postojala i da je, prividno izdeljena desetinama, stotinama simboličnih graničnih prelaza, bila više jedinstvena Evropa no što će možda biti u sledećem stoleću; jedinstvenija u svakom slučaju no što je danas...

## Posle utopije<sup>2</sup>

U početnom značenju, koje do danas nije izgubilo svoj osnovni smisao, *utopija* je pre svega roman, žanr-roman, renesansni književni stereotip... Kako to zvuči bezazleno: najpre neko ostrvo, zagubljeno u dalekim morima, zatim moreplovci koji ga sticajem okolnosti otkrivaju i upoznaju se sa nepoznatim navikama stanovnika, sa običajima i institucijama. Gosti, po pravilu, ostaju zadivljeni smislom za red, za pravičnost, za neprikosnovenost moralnih vrednosti. Za rasejanog današnjeg čitaoca manje je upadljivo da se, prema ukusu renesansne publike, idealan red obično isterivao drakonskim zakonima; ponekad i ponegde čak i uz pomoć batine i točka za mučenje.

Kod mnogih intelektualaca sa zapadne polovine evropskog prostora sama oznaka „utopija“ budi uglavnom vedre asocijacije. Neobavezna igra mogućnostima na sporednom koloseku – prema definiciji jednog teoretičara – pomaže da se u mislima prodre u nepoznato, nedostignuto, nedostižno, a možda ipak, u nekoj dalekoj perspektivi, i u dostižno.

2 Međunarodna radionica, 11. novembra 1995, *Europaforum Wien*; na srpskom: „Grad – posle utopije“, *Republika*, Beograd, 16–31. decembra 1995; na slovenskom: „Po utopiji“, *Delo*, Ljubljana, 2. marta 1996; „Nach der Utopie“, *City Mapping – Mapping Europe, Europaforum Wien*, 1996, str. 1.8–1.13.

Za nas koji smo silom prilika proživeli život u burlesknim ambijentima jednog lošeg, ali tvrdo napisanog utopijskog scenarija, svaka pa i najmanja aluzija na snove o najboljem od mogućih svetova izaziva laku drhtavicu. Uslovni refleksi sasvim je razumljiv posle pola veka potčinjavanja i samopotčinjavanja disciplini uzaludnog građenja Kule vavilonske. A sada, kad su neumitne kosmičke vode rastopile Kulu i odnele graditelje-prvosveštenike, gradovi nesuđenog Novog, boljeg sveta otpočinju svoj drugi i, nadajmo se, svoj pravi život.

Da počnem, razume se, od svog zavičaja. Ako se mir na tlu bivše Jugoslavije nekako i održi, preživeli gradovi, čak i oni koji nisu bili neposredno zahvaćeni ratom, podsećaće, nažalost, na gradove posle nekog velikog potopa. Suočeni sa drastičnim demografskim implozijama, sa neočekivanim vidovima socijalnog raslojavanja, sa kriminalom, pa i sa orgijama kriminala, uhvaćeni u zamke populizma i demagogije, gradovi su, i kad nisu osakaćeni – zbunjeni, ošamućeni, neki i nepovratno traumatizovani.

Pretpostavljam da su i drugi gradovi istočnog srednjoevropskog prostora suočeni sa svakovrsnim iskušavanjem ljudskog strpljenja. Dozvoliću sebi da poverujem da su neki od njih, i bez rata, duboko iznutra ranjeni. Otrov asketskog utopizma delovao je razorno i na njihovu fizičku pojavu i na njihovu unutrašnju koheziju. Proces razaranja morao je biti utoliko mučniji jer su, ako izuzmemo nekoliko sumračnih „socijalističkih gradova“ podignutih na goloj ledini, u pitanju uveliko bili istorijski definisani entiteti koji su davno stekli neprikosnoveni gradski dostojanstvo.

Duh utopije, međutim, ne priznaje pojedincu pravo na posebnost, pa takvo pravo ne prepušta ni gradovima. Svi utopijski romani (ne treba zaboraviti da je i svaka politička utopija pre svega proizvoljno romansiranje života, na



papiru, ali i u stvarnosti) iscrpno opisuju istovetne granitne kuće, zastrašujuće trajne granitne institucije i granitne menze. Utopijski gradovi su, u principu, gradovi nepro-menljivog savršenstva, jednakosti, jednoobraznosti i programirane rezignacije i dosade, što znači da im je uskraćeno pravo na evoluciju.

I u našem utopijskom svetu, a ne samo u romanu sera Tomasa Mora, sve što je izlazilo iz okvira svete dosade bilo je odbacivano sa nekom vrstom moralnog gnušanja. Treba se prisetiti onih, danas srećom zaboravljenih ostrašćenih kampanja protiv nekog, nekakvog, čudovišnog, a ipak nevidljivog greha, nazivanog „formalizam“! Bila je to formula liturgijske osude koja je uterivala komplekse krivice vernicima, a osećanje zebnje i straha nevernicima.

Prokletstvo formalizma bila je eksplicitna figura utopijskog zatvaranja, asketizma, pa i samokastracije. Jedan drugi poklič nudio je neku vrstu „svete laži“, što bi rekao Sokrat, i prividnu šansu otvaranja. Prazna priča, danas zaboravljena, o šarenim gradovima socijalističkim po sadržini, a nacionalnim po arhitektonskom stilu, bila je potekla, ako dobro procenjujem, sa samog vrha kremaljske teoričarske elite. Imala je čak izvesnog efekta: tu i tamo, u depimirajuće gradske slike nesuđenog „socijalističkog grada“ zalutali bi egzotični arhitektonski pastiši koji bi, da nisu bili siromašni i traljavi, podsećali na imperijalne, dakle kolonijalne, orijentalizme evropskih metropola devetnaestog veka. Taj humoristički rezultat ne bi bio dovoljan da se danas uopšte podsećamo „arhitekture socijalističke po sadržini, a nacionalne po formi“. Međutim, formula je nosila u sebi skriveno priznanje o potisnutoj energiji nacionalizma, toj rezervnoj bombi koju je još uvek mladi boljševizam mudro umeo da pričuva, verujući da će mu kad-tad zatrebati. To što je eksplozija danas došla kao posthumna

osveta komunizma, verovatno nije bilo svesno predviđeno, iako nije bilo sasvim nepredvidivo.

Razume se, pop-predstava o gradovima odevenim u nacionalne kostime, kao na kakvom folklornom festivalu, protivrečna je u pridevu. Gradovi pravi, dostojni divljenja, gradovi ličnosti, oduvek su bili slojeviti kulturni iskazi, daleko izvan domašaja etničke, odnosno folklorne inscenacije i kostimografije. Ali zabune su ostale, nažalost, sve do danas. Zar ne zvuči paradoksalno – razume se i čudovišno – već proslavljeni predlog da se jedan surovo raskomadani barokni grad prezida u nekoj srpsko-vizantijskoj, dakle, tobož nacionalnoj šaradi od stila.

Utopijske matrice su očigledno vrlo žilave, a utopijski izvitoperena misao, čak i kad promeni vrednosni znak i krene unatraske, ostaje u kolotečinama iz kojih teško uspeva da se izvuče. Zar navedeni primer sa zamislama o nasilnom prestilizovanju zaposednutog Vukovara ne svedoči kako se lako i neosetno iz jedne utopije prelazi u utopiju suprotnog smera.

Najrečitija ilustracija za ovo tvrđenje bila je gotovo sasvim nepredvidljiva sudbina gradova i gradskog stanovništva na tlu bivše Jugoslavije. Iz blaženog uljuljivanja iluzijama o socijalizmu ljudskog lika krenulo se unatrag, takoreći preko noći, u falširane i izvitoperene mitove i morbidne romantičarske egzaltacije. Iz načina gradskog života, koji se već uveliko približavao zapadnim normama, najednom se zagazilo u surov, arhaičan, gradorušilački rat – u psihološkom smislu gotovo preistorijski. Retoriku univerzalizma i sveljudske sreće smenila je retorika krvi i tla.

U regresivnom magijsko-mitskom sklopu ratničkog rezonovanja otpočelo se najednom udarati ne samo na fizičku datost gradova, već i na sve što bi moglo potvrditi dugotrajnost i kompleksnost njihovog bića. Fikcija krvi i tla već

u načelu ne podnosi kosmopolitizam grada ni apstraktne, sveljudske vrednosti urbaniteta, koje se, po pravilu, obznajuju u buketima razlika. Otuda želja da se nasilno gradovi *etnizuju*, da im se „očisti“ sadržina i da se u doglednom vremenu učine napadno „nacionalnim po formi“, čak i po stravičnu cenu da prethodno moraju biti uništeni.

No, kažu da posle svakog rata, na kraju krajeva, ipak prevlada mir. Ali za *ex-Yu* slučaj, kakav se to mir, mir iznutra, mir u ljudima može očekivati na izmaku jednog rata, surovijeg i od najsurovijih gradorušilačkih ekspedicija opisivanih u *Bibliji* i u *Kuraniu*? A ako do mira ipak dođe, ko bi taj mir mogao sklopiti?... Bogovi i heroji osvajanja, neumitni gospodari ljudskih sudbina, prvosveštenici zatiranja i preseljavanja? Bojim se da nijedna varijanta koja bi sa njihove strane mogla biti ponuđena ne obećava pravi mir i spokojstvo gradskom stanovniku.

Ko bi onda, dakle, mogao poučiti gradove kako da ponovo pronađu civilne vrline i blagost gradske mudrosti? Ko i kako da posle nezadrživih, pa i zastrašujućih migracija novopristiglo stanovništvo na pravi način uvede kroz gradske kapije? Ko će nemirnom epskom čoveku objasniti kako može izgledati i šta znači *pax urbana* – mir u gradu i mir među gradovima?

Ko drugi – do pravi gradski čovek! Upravo onaj koji je nekako prebrodio i veliku „svetskoistorijsku“ utopiju i koji će prebroditi, ne sumnjam, i njene male nacionalautističke recidive. Jer, jedino razgovor gradskih ljudi ili, da se poslužim metonimijom, jedino razgovor gradova može razbiti mnoge okamenjene predrasude i otvoriti perspektive. Utopija, velika ili mala svejedno, didaktična je i apodiktična. Višestrukost ukrštenih dijaloga po definiciji izlazi iz opasne zone prazne utopijske retorike. Razgovor gradova razbija predrasude o razlikama. Ako se razlike prihvate ne

samo kao datost, već i kao sistem, kao razuman i koristan sistem, predviđanja se okreću pravoj, a ne nekoj lažnoj budućnosti.

Utopije računaju sa ljudima-lutkama i gradovima-igračkama. Takvi ljudi i takvi gradovi, na istočnoevropskom prostoru, bili su predodređeni za prividne razgovore, za unapred konvencijama utvrđene klišeje, pa su „izmene mišljenja“ i stručne diskusije podsećale ponekad na kabuki teatar. Međutim, gradovi-ličnosti, gradovi-živa-bića (u ovu se semantičku nejasnoću uvek rado upuštam) imaju danas stvarnu šansu da jedni drugima pomognu. Oni će podstaći jedni druge da se bolje i svestranije definišu ili redefinišu. Potruđiće se, zacemento, da unatrag, preko hijatusa, pohvataju konce svojih pokidanih kodova. Ohrabriće jedni druge da se vrate fondovima svog realnog, ličnog pamćenja. Oktorisano utopijsko „pamćenje“ to im nije dozvoljavalo. Pono-vo će se početi uspostavljati različiti gradski idiolekti stila, scenografije, mode, flerta, erotizma, humora, gesta i reči na javnim mestima... Novogovor utopije gušio je autentičan, lični iskaz grada, oduzimao je pravo na ćudljivu metaforu i sisteme prenosnica, sasecao je u korenu svaku mogućnost da grad o sebi ispriča što želi i kako želi...

Verujem da će, srećom, i geografska situacija i nova politička karta sve više podsticati „sistem razlika“. Imam u vidu jednu interaktivnu mrežu srednjoevropskih preporođenih metropola. Pitam se, ne sadrži li se možda u tom dragocenom sazvežđu i neki model budućnosti? O Evropi gradova se sve češće govori, ali Evropa gradova je realno zamisliva samo ako se prethodno, na manjem i spretnijem modelu, pokaže da prepleti razlika doista mogu funkcionisati kao sistem.

## Priča o dva grada<sup>3</sup>

Platon se jednom poigrao sa čitaocima tvrdeći da u svakom grčkom polisu žive naporedo bar dva, jedan drugom suprotstavljena grada. Nije sasvim jasno šta je atinski aristokrata hteo da kaže i dokaže, ali nije teško pretpostaviti da je u vidu imao neke dublje intelektualne i moralne razlike u grčkom svetu, koje su se odražavale i u životu gradova-državica... Međutim, njegovo davnašnje filozofsko poigravanje pojmovima-slikama moglo bi danas, u prome-njenom kontekstu, dobiti nov i veoma aktuelan smisao.

### *Dve kaste*

Na primer, u svakom većem gradu savremenog sveta stanovništvo je gotovo sudbinski razdeljeno na dve polovine koje se fizički mešaju, ali se duhom gotovo i ne dodiruju. Na jednoj su strani oni koji razaznaju rukopis grada, umeju da čitaju manuskripte, čak i manuskripte u slojevima, dakle palimpseste. Oni umeju, ili bar veruju da umeju, pročitati i skrivene poruke; često, kao kabalisti, pokušavaju da prodru i u viši smisao gradskog pisma i u najviše ezo-

<sup>3</sup> „Fortaellingen om de to byer“, u Antologiji tekstova uz izložbu *Memento Metropolis*, København, 1996, str. 42–48. „Het verhaal over de twee steden“, *Memento Metropolis*, Antwerpen, 1997, str. 131–137.

terične sfere prenosnih poruka. Na drugoj je strani, međutim, uboga kasta onih što i ne primećuju da je grad neka vrsta pisma. U najboljem slučaju polazi im za rukom da ponešto prosiču na nivou početnog odgonetanja – no i to je prava retkost. Za njih je grad raskošno ukoričena, ali zatvorena knjiga. Ako se usude da je prelistaju, čine to sa snebivanjem, jer ih iluminirani zapisi istovremeno i zadivljuju i zbunjuju.

Važno je napomenuti da se današnja „dva grada“ ne dele ni prema boji kože stanovnika, ni prema prvim rečima maternjeg jezika, ni prema nasleđenim ili stečenim bogatstvima, pa se ponekad ne razvrstavaju čak ni prema stupnjevima obrazovanja. Klošar verovatno pouzdanije i sa više ličnog učešća čita svoj grad no poluinteligitan *playboy* ili užurbani akademski šampion, zahvaćen početnim efektima fahovskog autizma. Doduše, u današnjem svetu malo je pravih „kvalifikovanih“ klošara, a malo je i gradova koji svojim lepotama, čak i sa samog dna, nude mogućnosti obrnutog, a ipak podsticajnog čitanja odozdo nagore.

### *Magija hijeroglifa*

Ako se prihvati da se grad doista može čitati, onda prvu i najveću teškoću predstavlja ne samo preobilje znakova (kao npr. u kineskom pismu), no i zagonetnost zapisanog. Vizuelni, zvučni, taktilni, olfaktivni signali sastavljaju se u beskrajno složene paralingvističke sisteme, a saopštenja koja se mogu nagovestiti često su aluzivna i višeznačna. Dodajmo i notornu činjenicu da je jezik, govor, idiolekt nešto što odvajkada najefikasnije spaja, odnosno razdvaja stvarne, ali i fiktivne kaste, pa će biti daleko jasnije koje sve i kolike tajne savremena metropola skriva pred dobrim brojem svojih stanovnika.

Za mnoge žitelje današnjih gradova, na primer, tradicionalni kodeksi stilskih arhitektonskih ukrasa moraju biti potpuno nerazumljivi. Njihova početna, obično alegorijska sadržina davno je zaboravljena, a njihov ishodni smisao jedva da naslućuju i provereni eruditi. Raskošne inscenacije u štuku, malteru i kamenu mogu poslužiti još samo za rasonodu šetačima sladokuscima, onima što imaju vremena i volje da krive vratove i da procenjuju eleganciju „Anđela i Lemura“ na ivicama krovova. Dodajmo još da kodovi, čak i u okvirima iste stilske epohe, osetno variraju od grada do grada. Namerno ne pominjem somatsku makroornamentiku moderne (i postmoderne, i post-postmoderne) arhitekture koju, ukoliko je i ima, čak i uvežbanije oko teško zapaža. Zamislite sad prostodušnog polugradskog čoveka kome je svakodnevni urbani pejzaž gorko bojno polje slave, uspeha ili elementarnog opstanka! Zamislite ga pred tolikim tajanstvenim utvarama! Ko zna: možda mu, premorenom i zbunjenom, nerazumljivi stilski hijeroglifi liče na okultne opomene iz sfere zlih duhova – baš onako kao što su stvarni egipatski hijeroglifi, pre Šampoliona, izgledali naivnim putnicima i putopiscima.

Namerno sam preneglasio sve što važi za nemuštu reč kamena, čelika i bakra. To su vidljiva „upozorenja“, pa su samim tim i manje „opasna“. Signali koji dolaze iz dubljih i sasvim nedodirljivih sfera gradskog života mogu zvučati još zlokobnije i podsticati još violentniji unutrašnji otpor. Jer, pored kamene koreografije, pored ornamentike čelika i stakla, gradovi često imaju i vrlo posebnu humanu koreografiju, sintaksu gestova, veoma složene dijagrame nemuštog ophodjenja. Čak i živa reč u gradskim prostorima ćudljivo menja skale značenja i vrednosti: kažu da je Delakroa umeo na više od dvadeset raznih načina izgovoriti tako uobičajenu svakodnevnu lozinku susretanja, kao što

je „dobar dan“. A šta tek da se kaže za nebrojene lozinke mode, erotizma, humora, simpatija, ali i netrpeljivosti.

### *Monodijalog čovek–grad*

Komunikacija između čoveka i grada uvek se zasniva na nekoj vrsti tajnog razgovora. Grad odzvanja u meni samo onoliko koliko ja sam u sebi, pretpostavljeno, naslućujem svoje odzvone u njemu. To nisu ni dijalози ni monolozi, već nešto što označavam kao *monodijalog*, nešto što je u isto vreme i razgovor i podstrek na dalji razgovor, i pitanje i odgovor.

Često sam pokušavao da zamislim kako izgledaju, verovatno nedovoljno artikulisani, a možda i dramatični, „monodijalozi“ novih, još neadaptiranih stanovnika velikih evropskih gradova. Oni, razume se, prihvataju grad kao fizičku šansu komfora: uživaju u prednostima koje domaćin nudi – a da li se uopšte upuštaju u razgovor sa domaćinom? Zanima li ih ko je on, šta je, šta želi da im saopšti, kuda da ih uputi? Naslućuju li mudrost njegovog pamćenja? Da li su spremni da prihvate načelo kontinuiteta ili, krijući i od drugih i od sebe, odbacuju sve što je u gradu pre njih postojalo?

Ako pravog i plodnog monodijaloga nema, ako ljudsko biće ne vidi i sebe u kaleidoskopu grada, ako u kristalima gradske mudrosti ne nalazi podsticaja za sebe i svoju budućnost, ono je, tačno u skladu sa Platonovim sumornim sumnjičenjima građana Grada drugog, prepušteno silnim, danas tako rafinirano razrađenim mogućnostima „sofiističkog“ zavoda i iskušenjima samozavoda. Negativni refleksi tada su neizbežni.

### *Nepročitani grad – opasna alternativa*

Bojim se da su mnogi, ne uvek i prikriiveni, porivi destrukcije češći i jači no što bi se najpre pomislilo. Gradorušitelji se više ne okupljaju na prilazima gradu, kao nekad davno u biblijskim vremenima ili u doba Seobe naroda, niti se osvajači raspoređuju po prigradskim bregovima i zaostalim brdskim selima (izuzimam, razume se, Balkan, jer starozavetne slike tamo još važe); virtuelni rušitelji gradova već su uveliko u gradu – oni su tu negde među nama.

Mnogi megalopolisi današnjeg sveta, u svom fizičkom i duhovnom podzemlju – kao nekada Rim u napuštenim katakombama i hipokaustima – sporadično skrivaju prave male konfederacije alternativnih „gradova“, pa i „anti-gradova“, bratstava, plemena i sekti... Knjiga zvana Grad može se, dakle, pročitati i na mnogo naopakih načina, a iz pogrešno pročitanih knjiga rađaju se ne samo komični nesporazumi no i čudovišne kataklizme. Treba li ići dalje od primera sa neveštom lektirom Hegela, Marksa ili Ničea? Nedavna paklena događanja (happenings) u Oklahomi Sityju, ili u tokijskom metrou ili, nažalost, već hronične provale difuznog (neusmerenog, dakle nefunkcionalnog) magijskog besa u pseudogradskim pustinjama Los Angelesa – baš kao i gradorušilačke furije u bosanskom i čečenskom ratu, mogu ispasti uzgredni, ali, bojim se, ko zna za koga i primamljivi podsticaji.

Ako gradovi-bombe stvarno postoje, kako onda smanjiti tenzije i neutralisati psihološki eksploziv? Rešenje je – želim bar tako da verujem – manje zapetljano no što bi se moglo pretpostaviti. Kad su u pitanju večito nemirne ljudske duše, nikad se neće pogrešiti ako se (uvek iznova, neumorno) apeluje na blagotvorne, večite čarolije Erosa.

Grad treba umeti zavoleti na pravi način, a da bi se zavoleo treba ga, pre svega, videti, čuti i saslušati. Ne jednom, dolazio sam na pomisao da bi još u osnovnoj školi bio dobrodošao predmet *Čitanje grada*. Ne bi bilo neophodno deci za učitelja dovesti baš samog Platona.

Poznajem mnogo mudrih ljudi koji melanholično druguju sa svojom uzaludnom, često i neispoljenom životnom mudrošću. Poznajem mnogo i mnogo pisaca, sineasta, istoričara, antropologa i psihologa, pa i pričljivih starih deka bez akademskih zvanja – ljubitelja i izuzetnih poznavalaca gradova – koji bi ljudsku maštu, još od detinjstva, umeli uputiti u pustolovna putovanja kroz prostor i vreme, kroz vidljive i nevidljive gomile kamena (dakle, i betona i čelika) i provesti ih kroz tajanstvene lavirinte što ih još uvek nazivamo gradovima. Prelazak iz Platonove uboge kaste Grada drugog u prepametno društvo Grada prvog bio bi i težak i lak, isto onoliko koliko i prelazak iz sveta prepisnosti u svet zapisanih ideja.

### *Stepeni čitljivosti*

U ovom našem predivnom i zastrašujućem svetu ima i gradova (gradova – sasvim uslovno rečeno) koji već unapred nude mračnu lektiru. Oni zacemento nisu podsetnici životne radosti i životne mudrosti, pa ne mogu biti ni dobri udžbenici gradoljublja. Duhovne vrednosti urbaniteta po pravilu su u obrnutoj srazmeri sa besmislenom veličinom megalopolitenskih telesina. Nežno cveće gradske mudrosti i lepote ne cveta u betonskim prašumama i nadvoje-natroje prikriivenim ekološkim požarima za koje nas uveravaju da su na neki volšeban način još uvek pod kontrolom. Prava je istina, međutim, da mnoga monstruoza, prividna gradoobličja nisu više pod uverljivom kontrolom razuma

i razloga. Satelitski snimci nedvosmisleno pokazuju obolele delove Zemljinog šara, a zloslutne mrlje ukazuju na sve učestnije pojave nekroze fizičkog (obično to znači i – socijalnog) gradskog tkiva.

Veliki grad današnjeg vremena, čak i kad nije zahvaćen megalopolitenskom metastazom – sve je manje „grad“ u uobičajenom značenju reči. Semantička diverzifikacija ponekad je neizbežna. Već u američkim uslovima reč „grad“ – u proseku svog značenja – uveliko gubi tradicionalnu, platonsku, gotovo polubožansku auru. Tačno je da je Njujork još uvek neosporan memento superurbaniteta, *monster*-metafora savremene civilizacije, baš kao što je to nekada bio i *Urbs*, simbol pozne antičke civilizacije u celini. Tačno je, isto tako, da je i San Francisco jedna od zadivljujućih gradskih ličnosti našeg vremena – ali, hoće li se kogod usuditi da to kaže i za Los Anđeles? Samo ovo poređenje dovoljan je dokaz da su razlike između grada i negrada, usprkos silnim pokazateljima fizičkog, tehničkog i ekonomskog reda, vrlo suptilne i da su ipak, i pre svega, negde u sferi ljudskih osećanja, predstava i ideja. Grad je još uvek grad samo ako se može pročitati kao grad i ako, makar malo, još zrači nekom unutrašnjom, dakle metafizičkom energijom svoje ličnosti.

Čarobna snaga gradskog bića – prema najjednostavnijim fizičkim zakonima atrakcije – naglo opada sa udaljavanjem od tradicionalnog jezgra. U daljnjoj posledici to bi značilo da od jedne nevidljive granice, pa nadalje, čovek više i nije u gradu, čak ako je okružen silnim lažnim atributima gradskosti: divljim gomilama čelika i betona, saobraćajnim petljama i lirama, zarđalim estakadama, kanalima, lagunama otpadnih voda, favelama i zatrovanim maglama obolelog vazduha. Negde daleko, vrlo daleko, na usamljenim proplancima izgubljenog raja, nalazi se ponekad po-

nešto što se očuvalo kao dokaz da pravi grad, ma samo i simbolično, još uvek postoji. U već legendarnim južno-američkim, ili istočnim, ili dalekoistočnim azijskim „megalopolisima bede“ ishodno jezgro (bivšeg) grada postaje bezmalo oltarski prostor, *precinct*, *temenos* Grada-pretkaa, zasejan fetišima uspomena i talismanima identiteta. Realno je u pitanju najčešće neka vrsta zatvorenog, pa čak i zabranjenog grada koji nije obgrađen debelim zidovima, ali je za obične smrtnike odeljen nesavladivim daljinama. I tako se, ironično, liturgijski časovi čitanja uglavnom poklanjaju turistima, a ostali stanovnici se guše i gube u prividnom, pseudogradskom tekstu bez stvarnog značenja. Reč je, razume se, o fizičkoj prevlasti, ali i o semantičkoj entropiji Grada drugog.

### *Pohvala metropole*

Srećom, u evropskom kulturnom prostoru gradovi su još uvek gradovi: gradski čovek je u proseku, bar za sada, još uvek gradski čovek. Grad-metropola, ta plemenita jezička odrednica, ne samo da je pojam evropske provenijencije, već je još uvek pretežno i eminentno evropska pojava. Hteli ili ne, sama reč nostalgичno podseća na „lepa vremena“ i „lepe kvartove“, a obilne asocijacije neizbežno upućuju na razdoblje materijalnih, ali i intelektualnih i umetničkih bogatstava građanskog prosperiteta.

Metropola je, za pojmove prosečno mudrog današnjeg čoveka, nešto kao najgradskiji grad: optimalna mera veličine, moći, znanja i mudrosti – lepa, pažnje vredna, ali i vrlo labilna ravnoteža. Katalonci svoju Barselonu iz ljubavi nazivaju Gradom gradova, a ta je igra reči možda i najbolja definicija: svaka prava metropola u sebi sabira refleksu i čestice mnogih drugih dragocenih gradova – ona je svet

u malom, pa je upravo zato i veoma složena, ali i krhka antropološka metafora. Drugim rečima, „grad gradova“ nije samo struktura i supstruktura (tehnički nivo gradskog pisma!), nije samo konstrukcija i natkonstrukcija (funktionalni nivo gradskog pisma!), već je i konstrukt – „tvorevina“, tvorevina ljudskog duha. Iskusni znalac i ljubitelj čitanja grada i gradova vrlo dobro zna da najdublji smisao svakog metropolitenskog zapisa mora, pre svega, potražiti u sebi samom. Jer, pročitati grad i nije drugo do otkriti sebe u ogledalu Grada/Sveta...

## Moja definicija metropole<sup>4</sup>

U prvim posleratnim godinama imao sam običaj da u dokolici rasejano iscrtavam planove i ptičje perspektive gradova svojih želja. Metodom slobodnih asocijacija, dakle, bez suvišnog mudrijašenja, sakupljao sam i sabirao najbolje bulevare, trgove, građevine pozajmljene iz gradova koje sam dotle bio uspeo da vidim. Crteži su postepeno postajali iscrpniji, formati veći, a ja sve spremniji da poverujem u izmišljenu zbilju svojih crtarija. Činilo mi se kao da ću – nekad, negde – stvarno pronaći bar neku od svojih dragocenih alhemijjskih varoši, i u dokonoj šetnji, nogu pred nogu, upoznati sve njene lepote i sve njene mračne budžake. Dobro sam znao, razume se, da je to „nekad, negde“ isto što i nikad i nigde, te da se moj uzaludni posao može shvatiti samo kao utopijska igra, paradoksalno okrenuta unatrag arhitektonskim divotama prošlosti, a ne unapred, divotama imaginarne budućnosti.

Desilo se, zatim, pre trideset i više godina, da su mi iz jugoslovenske sekcije UNESCO-a ponudili da izradim jednu od uobičajenih novogodišnjih čestitki. Setio sam se svoje zabave i, malo na brzinu, „isprojektovao“ sam jednu

<sup>4</sup> Na osnovu uvodnog izlaganja na postdiplomskom seminaru „Kultura metropole“, u organizaciji Politehničkog univerziteta Katalonije, 12. maja 1994, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.

od svojih varoši ni na nebu ni na zemlji. Original je izgubljen, ali reprodukcija je sačuvana (v. „Esej bez reči“), pa budući da je to jedino preostalo svedočanstvo o mojim nekadašnjim maštarijama, prokomentarišaću svoj davnašnji poduhvat, onako kako ga danas razumem, i pokušaću da objasnim njegov skriveni smisao.

Očigledno je da sam za naručenu, pompeznu verziju svog idealnog grada preuzeo topografiju Beograda, mada sam je prethodno dobro ispreturao: Dunav sam prebacio u korito Save, a moćnu reku Nil u prošireno korito Dunava... Ako ko pažljivo, s lupom u ruci, razmotri svaku pojedinost, otkriće da se na istočnoj obali široko razlivena reka nalaze obrisi Abu Simbela. U stvari, serija čestitki i imala je za cilj da pridobije javno mnjenje u svetu za preskupi podvig premeštanja čuvenog spomenika; uslov je zato bio da se i on pojavi na crtežu. Ispalo je tako da se preteški bazaltni hram našao na južnom rubu banatske ravnice, na močvarnom tlu, u koje bi, bez sumnje, utonuo kao u živo blato. Ali, propaganda je propaganda, čak i kad je očigledno trapava.

Pošto sam nedelikatno obavio najdelikatniji deo zadatka, otpočeo sam se zabavljati za svoj groš. Na glavnu gradsku arteriju, onu što se sa beogradskog grebena spušta u zemunsku ravnicu, nanizao sam antologijske primerke gradograditeljske veštine; između ostalog jednu gotovo nepriстойno smelo prestilizovanu rimsku *Piazza del Popolo*; pa odmah zatim, ne baš odveć skromno, i jednu trijumfalnu kapiju sopstvene izrade; pa onda jedan prastari austrijski pontonski most, sličan onom što je u XVIII veku, preko Save i preko močvare, stvarno spajao Beograd i Zemun. Na drugoj obali našli su se, ni manje ni više, vrlo čuveni pariški trg *Place des Vosges*, a malo dalje još čuvenija londonska *St. Paul's Cathedral*, usamljena, na ogromnom kružnom trgu za koji mi je kao početni model poslužilo desetostru-

ko, pa i pedesetostruko uvećano veštačko ostrvo u središtu nekadašnjeg *Prato della Valle*, u Padovi. A preko puta Abu Simbela – zašto da ne: kad je bal, nek je bal! – raskošno se ka vodi Nila otvarala mletačka *Piazza san Marco*. Neposredno iza nje bio se prikrio *Camposanto* sa astatičnom kulom, a odnekud je zalutala i minijaturna turska čaršija iz makedonskog Prilepa.

A tek na obalama udvojene savsko-dunavske reke – tu se imalo šta videti! Na jugoistočno beogradsko pobrđe bio se nasukao jedan jako uvećan atinski Akropolj; nešto nizvodnije ustobočila se patriotski prenaplašena srednjovekovna srpska smederevska tvrđava; preko puta, na sremskoj obali, metafizičke simetrije radi, zaglibio se starinski ruski manastir koji sam, ako se dobro sećam, naprasno izmislio, a nasred reke, između dva smrknuta pravoslavna giganta, baškarila se i brčkala čuvena, graciozna i frivolna mletačka „idealna tvrđava“ – zvezdasta *Palmanova*.

Rezultat je i meni samom izgledao neozbiljno. Podsećao je na Arčiboldove portrete: kad ih poizdalje gledate, vidite lik, ličnost, nazirete psihologiju portretisanog: izbliza, pak, sve se rasipa na kruške, jabuke, krastavce i šargarepe. Međutim, kad danas razmišljam o svojim arčiboldovskim gradovima, nisam nimalo siguran da je u pitanju bila samo luckasta razbibriga mladog, a nedovoljno zaposlenog graditelja. Biće, ipak, da me je neki psihološki mehanizam, negde u meni prikriiven, navodio na ludu zabavu, ukoliko je ikakva, mudra ili luda, i bila u pitanju.

Podsticaji su mogli biti raznovrsni. U onim davnim, danas već vrlo dalekim posleratnim godinama, mnogi evropski gradovi, pa i mnoge divne građevine, nepovratno su bile pretvorene u gomile šuta. Užurbani poduhvati rekonstrukcije, ponekad i bezobzirno trapavo standardizovani, preobraćali su čitave delove istorijskih gradova u neutralnu, neoznačenu, mučno suru masu stambenih san-



duka. Slična, još sumornija arhitektonska sudbina nije mi-moišla ni Beograd. Nešto se u meni duboko bunilo; nikako nisam mogao da prihvatim činjenicu da se tradicionalne slike gradova jedna za drugom raspadaju – neke su se i nepovratno gasile – a ja sam, obrnutim postupkom, simbolično pokušavao da u mašti zaustavim prokleti proces. Može biti da sam, već onda, u sebi gušio neki potajni strah – „strah od gubljenja grada“, kako sam ga nedavno jednom prilikom i označio. Analizu tog muklog osećanja koje je, ubeden sam, pritajeno u svakom civilizovanom čoveku, prepuštam, razume se, drugima.

Kad je čestitka počela pristizati, nekim je Beogradanima izgledala zagonetno, nekima se činila i nedobronamerna. Pitali su se: zašto taj Bogdan Bogdanović nije svoj idealni Beograd, grad u kome se već uveliko pripremala tzv. Konferencija nesvrstanih, okitio malo i remek-delima prijateljskih naroda Trećeg sveta? Moji drugari su, naprotiv, moju varoš pomno zagledali i divili joj se. Podsećala ih je na Stokholm, na Helsinki ili na Lisabon. Jedan veseljak koji je mnogo putovao, a malo video, bio je ubeđen da je u njoj proboravio nekoliko dana, mada se njenog imena nije mogao setiti...

Moj je crtež, dakle, imao izvesne odlike testa, i još uvek ih ima. Danas, nad požutelom čestitkom, i ja sam izvodim zaključke kakvi mi svojevremeno nisu padali na pamet. U mnogim gradovima ovog našeg sveta, kao u ispupčenom ogledalu, ogledaju se i mnogi drugi gradovi. Čestice univerzalnog trepere u odlomcima i mrvicama gradske materije; one se, ponekad, recimo u stilskim fragmentima, gotovo mogu opipati, ali se dublje i upečatljivije čitaju u iskricama duha i ukusa, u ukupnoj auri gradske ličnosti.

Uvek je radosno otkriće kad u novom, nepoznatom gradu pronađete tragove koje poznajete i volite. Pronalazak je dragocen, baš kao kad samog sebe razaznate u nekoj dru-

goj osobi ili drugog, poznatog, pronađete u sebi. U svom dugogodišnjem drugovanju sa gradovima otkrivao sam, sa uživanjem sladokusca, odsjaje Firence u Minhenu, georgijanskog Bata u Hamburgu, Isfahana u Hausmanovom Parizu, Venecije u Amsterdamu, Amsterdamu u Sankt-Petersburgu, Sankt-Petersburga u Boston-Kembridžu... Uživao sam u iluzijama Atine u Berlinu i, u povratnom dejstvu, u tragovima prusko-grčkog klasicizma u Atini... Činilo mi se da na mahove razaznajem fragmente Lisabona u San Francisku, ali i San Franciska u Istanbulu, Istanbula u Bejrutu, Bejruta u Beogradu, Nansija u Nju Orleansu, a Nju Orleansa u Šangaju...

Slučajna, a ponekad očigledno i namerno odabrana srodstva zavodljivo namamljuju na pomisao da su mnogi izuzetni gradovi današnjice nevidljivo združeni u svojevrsno ezoterično bratstvo, što daleko poreklo vodi još od nekog prastarog, danas sasvim zaboravljenog mističnog pra-grada. U vreme moje rane mladosti *science fiction* lektira nije bila u modi, ali su nas, dečake i devojčice malo nemirnije mašte, zamajavali romanima, pa i kvazinaučnim teorijama o potopljenoj Atlantidi, od koje je, bar u priči, mogla otpočeti ne samo istorija grada i civilizacije, no i istorija svega čime smo danas okruženi.

No, šalu na stranu, teško je poreći da u današnjem svetu ipak postoji tajanstveno srodstvo izuzetnih gradova koji se jedni drugima nesebično nude i jedni drugima poklanjaju mudrost i lepotu mudrosti – tu jedinu snagu, jedinu energiju današnjeg vremena, koja se trošenjem ne smanjuje, već višestruko uvećava. Takve gradove ponekad nazivamo metropolama, a mogli bismo ih, mirne duše, nazvati i gradovima naših najintimnijih želja.

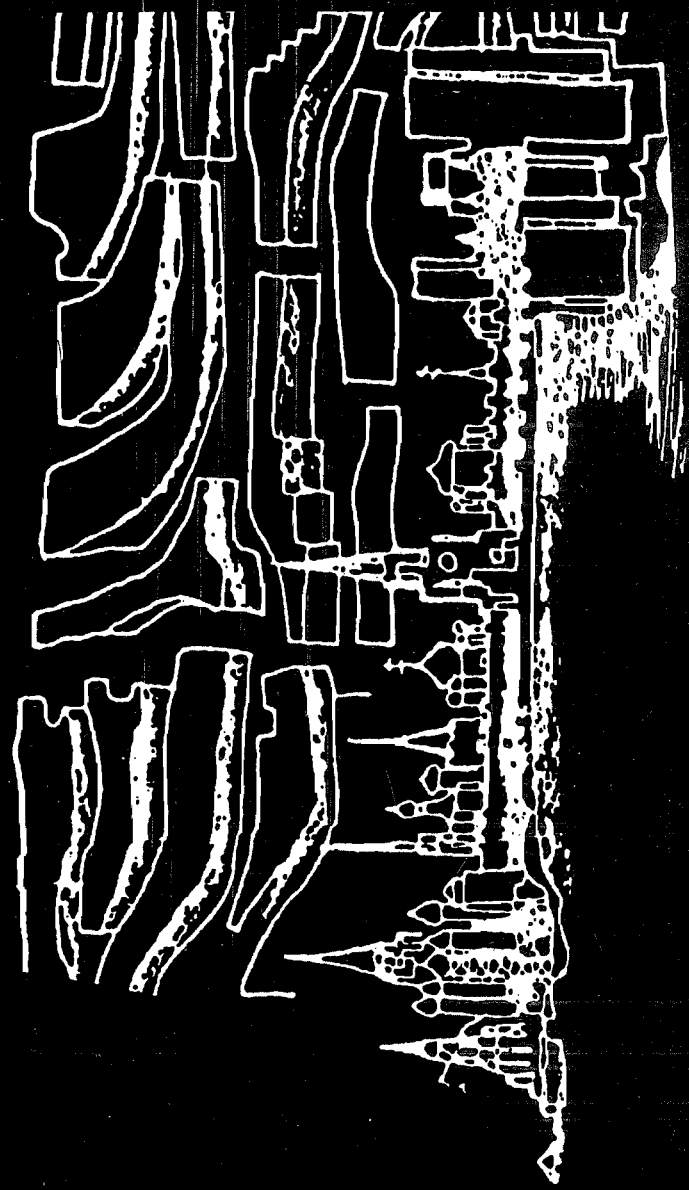
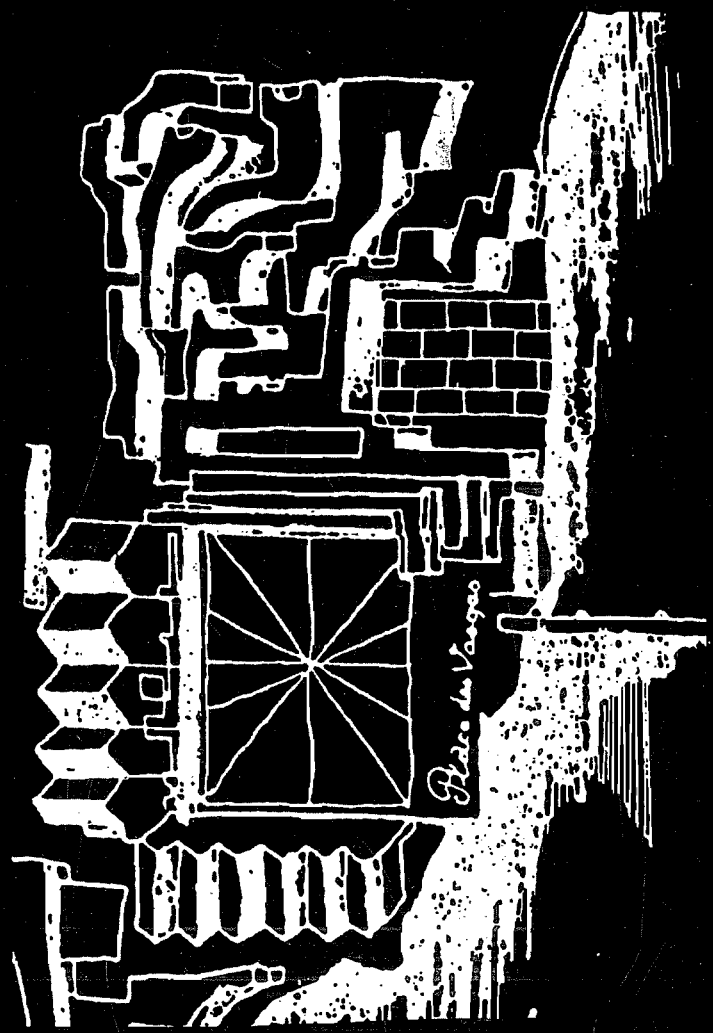
## Izgubljeni grad<sup>5</sup>

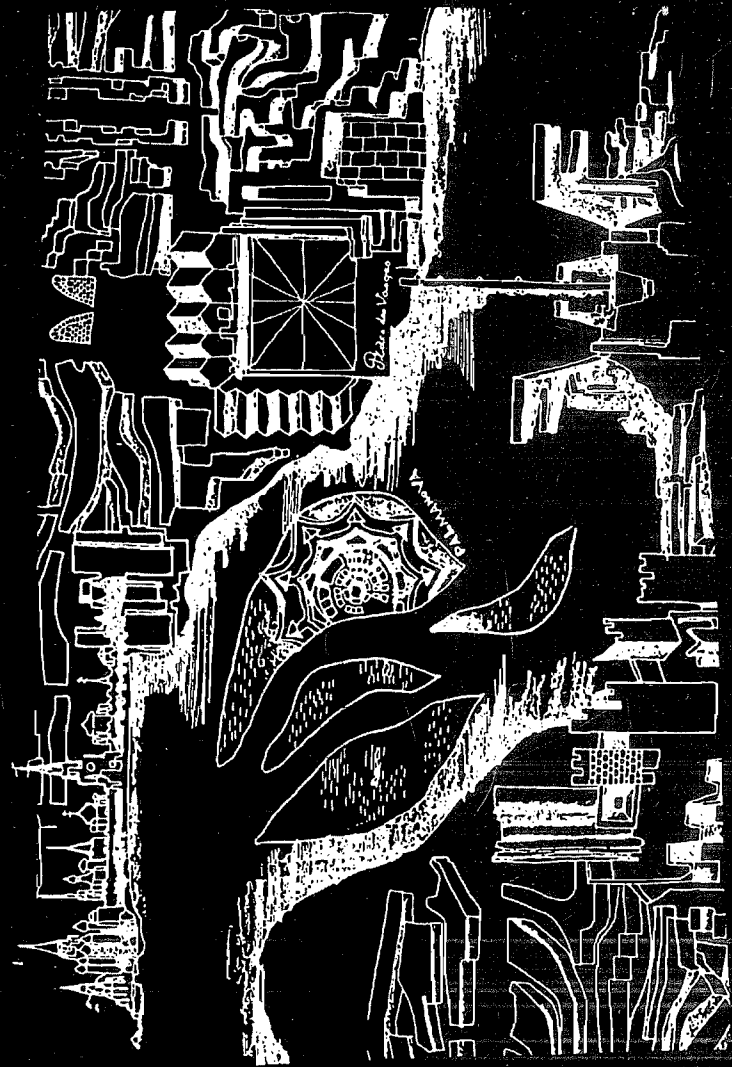
Gilgameš, sumerski knez i pustolov, vraća se sa svojih legendarnih lutanja. Silazi odmah u vodu odbrambenog šanca, zavlaci ruku u blato i proverava da li se dobro drže temelji gradskih zidina. Plašio se, izgleda, nije li u međuvremenu njegov voljeni Uruk počeo da tone.

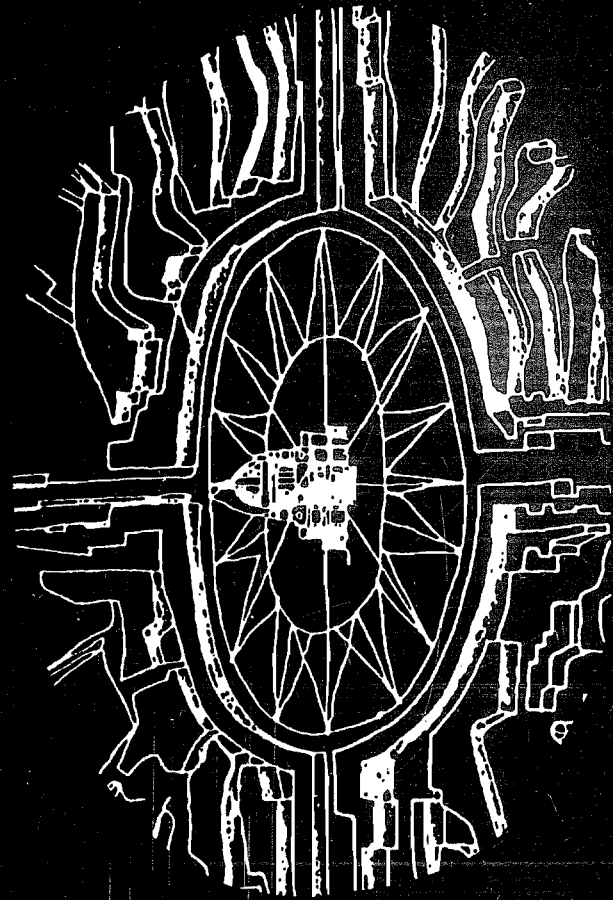
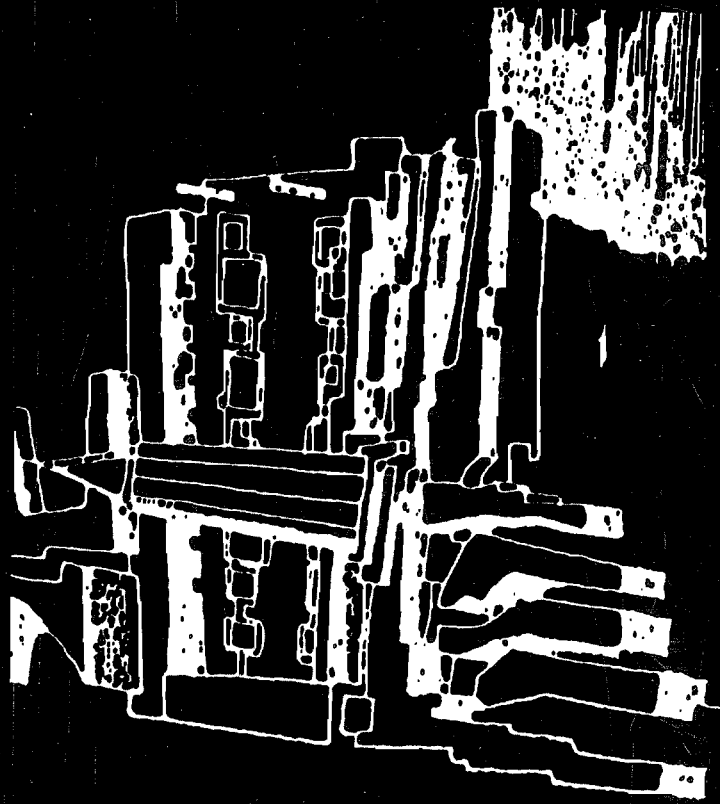
Kakva moderna fobija! Svi mi danas – koliko znamo i umemo – proveravamo kako se drže temelji našeg *Grada*. Pitamo se, zabrinuto, nije li naša udobna ili bar dovoljno snošljiva urbana civilizacija počela pomalo da krcka, da se sama u sebe urušava i da tone? Postoji, doista, neka vrsta duševne nelagodnosti pri pomisli da će se naši neposredni potomci možda obreti u nepoznatom svetu, u kojem reč *grad* neće značiti više ništa određeno. Možda čak neće ni postojati. Ponekad mi se čini da je pravo čudo što veliki majstori dubinske psihologije nisu i ovu prastaru strepnju uvrstili u spiskove tajanstvenih duševnih sprega koje su, tokom ovog ludog veka, tako lucidno opisivali, romansirali ih, i kojima su nas nemilosrdno plašili.

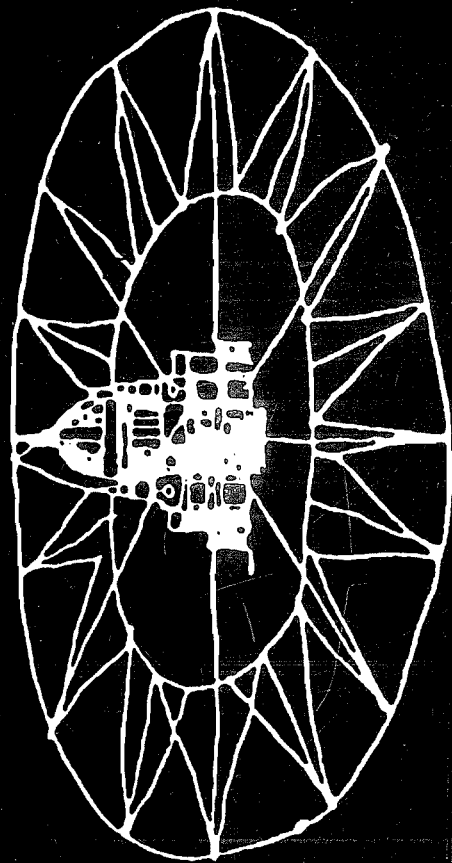
Ako Gilgameša, sad, stavimo na stranu ili čak ako i njega primimo u društvo, ostaje u punoj važnosti činjenica da je strah od gubljenja grada melanholična privilegija pravog gradskog čoveka. Podsvesno on mora osećati da mu je ontološka situacija nedeljiva od suštine i sudbine grada.

5 Pročitano 15. juna 1995, u seriji predavanja „Perspektiven metropolitaner Kultur“, Literaturhaus, Kulturbehörde Hamburg.









Tanane niti te vajakadašnje – slobodno recimo – plemenite fobije mogu se pratiti kroz mitove, legende, svete knjige i verska učenja. No, i u modernom, čak i postmodernom vidu, neuobličeni, elementarni gilgamešovski „strah od gubljenja grada“ naveo je jednog, danas poluzaboravljenog čudaka da negde na prelazu vekova izloži svojevrsnu teoriju o crnoj sudbini grada. Njegovo fascinantno proročanstvo izraženo je čuvenom formulom:

*polis*  
*metropolis*  
*megalopolis*  
*nekropolis.*

Prema pesimističkoj gradaciji Patrika Gedesa, „polis“, preindustrijski grad, rastapa se i nestaje u metropolisu. Metropolis iščezava u tmurnim maglinama i dimu industrijskog megalopolisa, ali i megalopolis će, očigledno, sam sebe, pre ili posle, ugušiti. A onda... onda bi došlo na red nešto vrlo zloslutno, označeno kao „nekropolis“.

### *„Gotski roman“ ili zla sudbina Urbsa*

U vreme mog profesionalnog početništva, zahvaljujući pre svega Luisu Mamfordu koji se čvrsto držao pomenute gradacije, shema je izgledala veoma zavodljivo, pa i neoborivo tačno. Danas, kad se nostalgично vraćam na ovu nekada gotovo kulturnu teorijsku skicu – ne mogu, a da se njom ne pozabavim i sa izvesnom dozom nehotičnog humora. Ser Patrikova vizija „nekropolisa“ kao da pomalo odiše slatkom jezom „gotskih romana“. Podseća na pejzaže urušenih zankova i tvrđava, na razorene svodove davno nestalih naseobina, na podzemne galerije i „dvorane izgu-

bljenih koraka“. Doduše, naivna ekstrapolacija mogla je biti podstaknuta i ozbiljnijom vrstom lektire. Na primer, čitanjem dela Edvarda Gibona i praćenjem njegovih veoma upečatljivih opisa propadanja staroga Rima.<sup>6</sup>

Ovi opisi i dan-danas upućuju na frapantne analogije sa našim vremenom. A mogli su se lako ukrstiti i sa osmatranjem faktičke stvarnosti evropskih metropola 19. veka. S razlogom, jer je i antički velegrad imao svoje vrlo mračno, da ne kažem i „gotsko“, fizičko i duhovno podzemlje.

Doista, na dnu dna velelepnog *Urbsa*, ponekad doslovno u napuštenim podzemnim gradskim lavirintima, iscrivavala se jedna, spolja nevidljiva, alternativna mapa grada Rima. To raspoloživo podzemlje antičkog velegrada zaposedalo je i delilo negradsko stanovništvo što se slivalo sa svih strana ondašnjeg sveta, donoseći sa sobom svoja verovanja, predrasude, svoja simbolična srodstva i totemska božanstva, svoje aberantne liturgije. Bile su to posledice jedne nevidljive, ali nezadržive seobe naroda, koja je otpočela daleko pre vidljivih kretanja što ih istorija pod tim imenom beleži. Čak je i uobičajen pojam „pad Rima“ neka vrsta jezičke zamke. *Urbs* se osipao polako, neosetno i vremenski razvučeno, da bi se pravi tresak osetio tek na kraju. I još nešto, što je moralo pasti u oči i ser Patriku, a i nas bi danas lako moglo da uznemiri. Najmoćniji grad staroga sveta, označitelj ondašnje gradske civilizacije u celini, srušio se ne od slabosti, već, pre bi se reklo, od preterane snage sa kojom više nije znao šta da čini.

6 *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, 1776–1788.

### *Modernije verzije pesimizma*

U prvim godinama posle Drugog svetskog rata, posle jedne istinite istorijske kataklizme, zamamljive priče o još jednom tek predstojećem sumraku civilizacije odzvanjale su samo kao napola mudra, napola luda filozofska priča. Pa ipak, američki supergrad, taj *Urbs* našeg vremena, iako ratom nedodirnut, upozoravao je na obolela mesta savremenog grada. Moram da dodam da su godine pedesete i šezdesete bile još uvek vedro, optimističko razdoblje, bez obzira na Gvozdenu zavesu i na atomsku pretnju. Svi smo još bespogovorno verovali u ljudski razum. Podrazumevalo se da će urbanologija kao perspektivna nauka i racionalno planiranje kao naučno zasnovana praksa, ipak, na kraju krajeva, pronaći neki način da se, bar u evropskim okvirima, megalopolitenska stihija nadmudri i savlada.

Ali, malo-pomalo, mračni snovi su se počeli sve određene odslikavati. Od ranih sedamdesetih eko-publicistika unosi nove i, nažalost, sve ubedljivije sekvence mogućih tokova dekadencije. A horor-filmovi su sa posebnim zadovoljstvom vizualizovali parabolu o megalopolisu koji se preobraća u nekropolis. Mamutski grad, obolelo čudovište, u svom sumračnom okruženju poremećenog socijalnog i tehničkog metabolizma, postao je neka vrsta popularne, da ne kažem i populističke medijske predstave.

Analogije sa podzemnim raspadanjem Rima ponovo su došle na red. Iako u „tehnosferi“ nije moglo biti ikakvih stvarnih sličnosti, bilo ih je, gotovo na izbor u „noosferi“, u slojevima moralne dezagregacije i duhovne pometnje. Doduše, dale su se uočiti i razlike. *Urbs*, iz nekih svojih tajnih razloga, nije neograničeno širio svoju gradsku teritoriju. On je svoju obolelost krio, potiskivao i sabijao. Demografski se komprimirao gotovo do neverovatne mere, ostajući sujeverno u sakrosanktnim, arhaičnim, davno obzidanim



gradskim granicama. Današnji „Urbs“, ako pod tim imenom označimo sumu izgrađenosti Zemljinog šara, eksplozivno se širi u svim pravcima. Njegova bolest je pandemična.

Jedna šokantna izložba, organizovana u proleće 1994, pod nazivom *Gradovi od balona do satelita* (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona), merodavno je prikazala pravi, zbirni izgled hiperurbanizovanih delova Zemljine kugle. Pokazalo se krajnje jednostavno da i najmarkantnije istorijski definisane metropole ovoga sveta, kao i mnogi srednji i manji gradovi, iščezavaju u suroj magmi graditeljske mase. Socijalno i estetski procenjeno, u pitanju je neka vrsta mrtvog tkiva. Ponegde, a i to se da nazreti iz satelita, čitavi gradovi-pepelišta, gradovi-deponije ugnezdili su se u još uvek koliko-toliko civilizovanu masu betona, čelika i asfalta. I, što je najgore, obolela mesta opasno se šire.

Nekropolis koji bi se na osnovu materijala ove izložbe dao već pomalo opisati, nimalo ne podseća na romantične ruine obrasle bršljanom. Danas nam čak i Gedesova jezička gradacija urbanih fenomena izgleda blaga i naivna. Pogledajmo samo: i *metropolis*, pa i *megalopolis*, pa čak i *nekropolis* još uvek su bili *poleis*. *Metropolis* je imao biti polis višeg i najvišeg ranga. Imao je biti najgradskiji grad – ako se tako što može reći. *Megalopolis* je veliki, preterano veliki, podbuli, oboleli grad, ali je grad još uvek. A *nekropolis* je čak i u „gotskoj“ slikovnici zadržavao izvesno, bar arheološko, dostojanstvo bivšeg grada.

Uostalom, izložba je nemilosrdno otkrila da je ceo danas uobičajeni fahovski glosar nedovoljan, pa i sumnjiv. Pojave o kojima razmišljamo uveliko su prekoračile čak i vrlo proširene okvire tradicionalnih pojmova. Semantički sudari i očigledne besmislice neizbežno prate mnoge današnje teorijske rasprave.

### Zastrašujuće semantičke teškoće

Pre četvrt veka poigrao sam se slikama i pojmovima i napisao da je Ahil, u svetom besu, triput objurio oko zidina Troje, a da Homeru to uopšte nije izgledalo nimalo neobično.<sup>7</sup>

Modernom Ahilu, dodao sam, bilo bi potrebno bar triput toliko vremena da u helikopteru samo jednom obleti oko Tokija. Sada se moram korigovati. Čak da se brzina helikoptera i nešto povećala, zamišljeno trajanje putovanja trebalo bi bar trostruko utrostručiti. Tokio se u međuvremenu spojio sa još dva puta po dva nešto manja, ali poprilična čudovišta; sastavio se sa gradovima Kawasaki-Jokohamom i Funabaši-Čibaom. Pa ipak, po nekoj neobjašnjivoj inerciji, i Troju i Tokio još uvek stavljamo pod istu odrednicu i nazivamo ih gradovima.

Svako će, i dan-danas, za San Điminjano, gradić od nekoliko hiljada stanovnika, reći da je grad – kao što i jeste. Ali malo oprezniji urbanolog bar će za tren zastati ako izgrađenu oblast Los Anđelesa treba, bez dodatnih objašnjenja, da nazove gradom... Kad je u pitanju San Francisco, međutim, zabune neće biti. Izričito – to je grad, i to kakav! Kvalifikativ važi čak i za znatno šire prigradsko područje. Zagonetno je svakako to što jedna mastodontska aglomeracija (jedna od retkih, uostalom) ima sve attribute metropole, a druga ih nema. Rešavanje zagonetke odvelo bi nas, dakako, u zamamljive sfere urbanološke metafizike, a ja bih takvo putovanje ostavio za neku drugu priliku.

Monstruozni velegradovi Trećeg sveta istovremeno i potvrđuju i prevazilaze Gedesovu gradaciju. Mnogi od njih, u Latinskoj Americi, na Indijskom potkontinentu, na daljem i Dalekom istoku, po broju stanovnika ne zaostaju

7 *Die Stadt und ihre Mythologie*, IFHP (IVWSR), Den Haag, 1971.

mного za najvećim gradoobličjima ekonomski i tehnički razvijenog sveta. Ali, to su megalopolisi manjkave tehnike i preobilne ljudske bede. U neprekidnom febrilnom procesu nestajanja i nastajanja, oni, kao kakva mitska čudovišta, sami sebe proždiru, pa se iz sopstvenih otpadaka ponovo rađaju i dalje nezadrživo rastu.

### *Proročanstva koja se ostvaruju*

Ne bi, dakle, bilo pravedno reći da su zle slutnje našeg edvardijanskog prijatelja bile samo prazno, intelektualno prizivanje katastrofe u stilu *fin de sièclea*. Proročanstvo je, doduše, počelo da se ostvaruje drukčije no što je on zamišljao, ali se ipak ostvaruje. Međutim, zasigurno mu nije padalo na pamet da će se njegov urbanološki roman nastaviti i posle kliničke smrti glavnog junaka. A upravo je tako nekako ispalo. Kao dokaz da se priča produžava, mogla bi nam poslužiti fantomska stvarnost jednog novog, četvrtog, postkomunističkog sveta. U skladu sa Gedesovim imenovanjem pojava, današnje istočne metropole nasilja i ponoćne strave, prema sadašnjem stanju stvari, mogle bi se označiti samo kao vampiropolisi. A to bi bio član niza koji nedostaje.

Ne mislim u ovom trenutku toliko na Moskvu, na Санкт-Petersburg, Kijev. Gradovi ovoga ranga, usprkos bedi i poniženju, još uvek u sebi nose delotvornu energiju negdašnjeg gradskog dostojanstva i opiru se, koliko mogu, beznađu i haosu. Njihova plemenita, drevna označenost ostaje, valjda, neki znak nade. Imam u vidu, međutim, one druge velike gradove istočnog sveta, građene na ledini i, napoređo sa forsiranom, ali staromodnom industrijalizacijom, sagrađene navrat-nanos. Mnogi od njih naći će se uskoro na surovom ispitu da li se uopšte mogu održati kao

gradovi. Zastarela, brutalna tehnika, u uslovima socijalnog haosa i ekološke, a svakako i moralne erozije, pre će se pokazati kao negativan nego kao pozitivan činilac. Pompezni potezi, praznih i tehnički neopremljenih aleja u stilu Napoleona Trećeg i barona Hausmana, ili oronula javna zdanja „socijalistička po formi, a nacionalna po sadržaju“, neće zaustaviti poplave neomalterisanih i ubuđalih udžerica koje danas već uveliko napreduju prema ambiciozno zamišljenim, pa zapuštenim gradskim centrima.

Ako izađemo iz bivših sovjetskih prostora i u mašti kre-nemo na istok ili na jug, možemo li uopšte naslutiti dalje tokove urbanizacije, pseudourbanizacije, pa i programirane destrukcije? Koje su i kakve šanse grada, pravog grada, na rasponu od antiurbane ideologije Crvenih Kmera i njihovih, srećom usamljenih, praktičnih pokušaja rasturanja gradova, do monstruoznih demografskih implozija, praćenih grčevitim, ali neveštima pokušajima sistematizacije gradova na zapadni način?

Šta će biti, na primer, sa Hongkongom, gradom iz nadrealističkih snova... sutra na javi? Kakva je budućnost Pekin-ga? Kako će izgledati taj amblematski grad, toliko značajan za istoriju grada, civilizacije, pa i za istoriju čoveka? Hoće li njegov čudesni, planimetrijski ideogram, već osetno načet, nastaviti svoju simboličnu funkciju označenja grada u celosti? Ili će se čudotvorni znak izgubiti u maglama nekog novog, surog, sumornog i nedovoljno bogatog kineskog Los Anđelesa? Hoće li se još jednom potvrditi da planimetrijske i prostorne matrice američkih, evropskih i, dakako, istočnoevropskih urbanista nepogrešivo sa sobom donose virus dekulturnacije?

### *Izgubljeni ideal Lepog grada*

Najzad, gde bi se našli evropski gradovi na ovom pesimističkom spisku? Negde pri vrhu ili pri dnu? Malo po strani, reklo bi se, jer im je situacija u mnogo čemu još uvek izuzetna. Kad kažemo „evropski grad“, ako smo iskreni, priznaćemo da i nehотиčno mislimo upravo na gradska središta metropola iz razdoblja građanskog prosperiteta. Pred oči nam izlaze najlepší i najbogatiji njihovi delovi... ono što je odavno dobilo svoj naziv: *les beaux quartiers*. Jeretički zvuči, ali treba se upitati nije li to upravo taj „klasni grad“ – grad naših potajnih želja... Možda, reći će neko, ako se slika željenog grada sastavi na osnovu Marsela Prusta ili Džona Golsvortija.

Mislim, ipak, da je reč o nečem dubljem no što je zavidljenost buržoaskim blagostanjem. Sećam se kako su se šezdesetih i početkom sedamdesetih godina hipici po pravilu okupljali oko najslikovitijih scenografskih isečaka grada poznog 19. veka. Tražili su arkade, portike i stilske fontane. Naročito fontane. Oko njih su se okupljali kao mušice oko kapljica meda. Ne znam da li su čitali Prusta ili Hojsmansa, ali siguran sam da ih nisu fascinirala bivša bogatstva. Njihove razloge pokušavao sam da razumem kao neku vrstu manifesta dece koja su se već radala i odrastala u ambijentima stereotipnog urbanizma i asketske moderne arhitekture. Kakvi su isečci „idealnog grada“ današnjih japija (*yuppies*) ne bih umeo da odredim, ali oni koji su se dobro i bezobzirno zaimali, možda već uveliko žive izvan domašaja „gradske prostote“.

Uprkos svemu, blistave metropole 19. i 20. veka, upravo u granicama svojih tradicionalnih gradskih jezgara, još uvek su neprikosnovene prestonice duha i znanja. Ali, višemilionski nastanjeni obruči drže ova tradicionalna kulturna

jezgra u nekoj vrsti ne baš prijateljskog okruženja. Veliki London, Veliki Pariz – to su, u neku ruku, opsadjeni gradovi i, razume se, nisu jedini. Više desetina najvećih evropskih gradova sami sebe opsađuju i guše. Postoje, srećom, i pitomiji fenomeni. Evropa je bogata i manjim i srednjim gradovima, istorijski i estetski određeno definisanim. Mogle bi to jednog dana biti mini-metropole, ukoliko već nisu. Ali i oni se polako, ali sigurno samoopsađuju, a opsadne površine se razlivaju i spajaju susedne gradove i gradiće u trakaste „konurbacije“ ili u grozdaste *Ballungsgebiete*.

### *Razbijanje arhetipa*

Nagomilavanja ne moraju uvek izgledati tragično. Navešću jednu situaciju od pre četvrt veka. Moje procene mogu danas biti sasvim opovrgnute, ali zadržimo se ipak na terorijskoj mogućnosti kao takvoj. Randštad Holand je bio, u jednom trenutku, prava pravcata izložba malih, većih i velikih istorijskih gradova. Taj nekada primamljivi *assemblage* bio je prošiven i sastavljen nitima sasvim pristojnog stanovanja i onda još uvek ekološki bezopasne industrije. Gotovo u isto to vreme konurbacija u slivu već uveliko zagađene reke Po nije nudila optimističke prizore. A i tamo su se, jedan za drugim, nizali lepi i te kako dragoceni gradovi. Njihovi nazivi su, baš kao i u Holandiji, budili rojeve plemenitih asocijacija. Čovek se prisećao ustreptalih putnika romantičara koji su tokom prošlog stoleća putovali ovom klasičnom maršrutom. Svakom od ovih gradova moglo se iz slobodne prirode nesmetano *prići*. Putnik je mogao sa strahopoštovanjem da mu *pristupi*. Mogao je radoznalo, kao kakav fiziognomičar, ispitivati gradske siluete, pre no što se odluči da u grad svečano *uđe*. Ali danas čak ni simbolične granice između grada i ne-grada više ne postoje.

Da bi se do središta nekako stiglo, prolazi se kroz čistilišta, posle kojih se putnik ne oseća nimalo očišćen, već duboko potišten, pa i ponižen.

Čuveno poglavlje Geteovog putopisa nosi naziv *Od Verone do Venecije*. Predlažem sad malu igru. Zamislite da vam je neko vezao oči i spustio vas negde na sredokraću ove etape, negde, recimo, između Vičence i Padove. Odvezuje vam oči i kaže vam da pogodite gde ste. Ali, vi ste nekako ni amo ni tamo, negde ste na sredokraći između dva već napola spojena grada, ali teško ćete odrediti da li ste u jednoj ili u drugoj istorijskoj, stilskoj, pa, ako hoćete, i psihološkoj gradskoj sferi. Sve što možete videti arhitektonski je praktično neoznačeno – i asfalt, i neon, i kafić, i picerija, i zamorna konfekcija stambene arhitekture. Najzad, niste sigurni da li ste uopšte u gradu, bez obzira na nabrojane standardne atribute.

Situacija je, nažalost, sve više tipska. Da bi se već danas kroz međugrađa stiglo do pravog grada, ili do „lepog grada“, potrebne su ponekad prave ekskurzije. Valja se upustiti u putešestvija, duža no što je nekad bilo putovanje od Padove do Vičence, ili čak od Verone do Venecije.

Ovaj zamišljeni eksperiment pokazuje da je za premorenog stanovnika pravo na uživanje u sopstvenom gradu vrlo relativno. Uživanje u tekstu grada, u lepotama rukopisa, u tajnim nagomilanim porukama, sve više izlazi iz oblasti dodirljive, čulne stvarnosti. Pred većitim gradskim putnicima pucaju distance koje se ne mogu lako savladati; ne usuđujem se ni da kažem: u toku neke dokone šetnje.

### *Televizijska parafraza*

Kao neka vrsta utešne nagrade grad je sve ambicioznija medijska apstrakcija. Otprilike ovako: sedite u sobi i zuri-

te u ekran televizora. Otkrivete svoj izgubljeni grad u rasparenim sinegdohama. Uz neosetne podvale teleobjektiva otkrivete ga u dugo vrebanim sticajima svetlosti i senki na mokrim fasadama. Otkrivete ga i u feriji gradskih starinskih krovova i odžaka, ukoliko ona već nije ugušena bujanjem TV antena. U svakom slučaju, u pitanju su prizori koji bi bez posredstva kamere ostali samo privilegija zanesenjaka. I tako se slika, malo-pomalo, sastavlja iz svojih delića i sažima se kao grad u snu. A onda vas kamera hvata za ruku i posredstvom zuma, baš kao Petra Pana, uči vas da lebdite i letite. Nagovara vas da sunovrato, a ipak bez vrtoglavice, pronicete u dubine gradskih arterija i da kao ptica oblećete oko trgova i raskrsnica na koje se inače, u po bela dana, ne biste usudili da kroćite.

Ne tvrdim da televizijsko prepričavanje grada nije dragoceno. Može čak biti izvor sasvim neočekivanih otkrića. Ali ja bih se ipak, pokatkad, otarasio televizijske didaktike. Neretko bih poželeo da iz sobe izađem na malu, ali živu gradsku scenu, pa ako išta od nje vredi da bude videno i upamćeno, zadovoljiću se i skromnijim dijagramima kretanja i skromnijim prisvajanjem prostora no što mi nudi televizijska Meri Popins.

Evo sad istinite mudrosti jednog mog profesora: „Grad treba udahnuti!“ Takvu nam mogućnost ne nudi ni mali, ni malo veći, ni najveći ekran. Čak ako majstori iluzija svoje buduće pronalaskе dovedu do punog savršenstva i u naše stambene kabine uvedu povetarce zasićene kiseonikom i mirise vlažnih drvoreda, ili iluziju mirisa dima od čamovine, ipak ćemo se u okvirima takve nadstvarnosti naći sami sa sobom. Ni najveštije medijske sinestezijske majstorije ne mogu zameniti susret čoveka i čoveka u pravom gradskom prostoru.

Izgubljeni grad, koji televizija pokušava da nam vrati, podseća na „idealne gradove“ renesansnih umetnika i vojnih inženjera. I to su bili blistavi dijagrami bez živih ljudi, okviri bez stvarnih događaja, pa je svakom bilo ostavljeno na volju da u njima zamišlja i sebe i druge kako mu se sviđi. Ali renesansni ljubitelji mogli su na stolu ostaviti crtarije idealnih gradova i izaći na ulicu, na gradski trg, i zagubiti se negde po budžacima svog neidealnog grada, uživajući u svim njegovim manama i vrlinama. Za svaku životnu situaciju bila im je obezbeđena podsticajna scenografija.

Pojam gradske scenografije ne uzimam u frivolnom smislu. Gde ima scenografije, ima i scene; gde ima scene, ima i igre, ima radnje, ima i dramskog i komediografskog dijaloga, a ispili se i poneka mudra misao. Osnovno pitanje je već dovoljno definisano. Da li smo danas uopšte sposobni da tu negde ispod svojih prozora sazdamo podsticajne gradske prostore za igre susretanja i razumevanja?

### *Povratak čulnoj eudemoniji – još jedna utopija?*

Stotine knjiga i hiljade bibliografskih jedinica nudile su nam sve doskora zanimljiva i nezanimljiva, realna i nerealna teorijska rešenja o federalizaciji, čak i o konfederalizaciji današnjih pseudogradskih monstruma. Predlagale su se naizmenično metode decentralizacije i recentralizacije. Sanjarilo se (danas sve ređe, gotovo i ne više) o idiličnim gradićima-satelitima. Razmišljalo se o malim simboličnim „gradovima u gradu“ nadomak ruke, upravo pod mirijadama prozora tipskih stambenih blokova.

U načelu, mnogi od tih predloga izgledali su jednostavno i ubedljivo. Tamo gde se na razlivenim i zagađenim površinama pseudograda ne nalaze zanimljivi subgradski

nukleusi – treba ih izmisliti; treba ih ekološki očistiti; trebalo bi im dati neko početno ubrzanje duhovne energije i pretvoriti ih u kulturne i društvene katalizatore. Ali, nažalost, sva ova dobra uputstva mogla bi se prokomentirati beleškom jednog engleskog antropologa amatera. Razgovarao je sa ženom koju bije glas da je veštica, a ona mu sasvim ozbiljno kaže: „Poleteti, moj gospodine, nije naročito teško, treba samo znati kako“.

Dakle, da se poleti, mnogo šta je spremno – egzaktna znanja, znalci i entuzijasti, neiskorišćeni talenti i nezaposleni pronalazači. Ponekad su na raspolaganju i nemala materijalna bogatstva. Sumnjam da je ikada, sem možda u renesansnoj Italiji ili u centralnoj Evropi, u slavno doba alhemičara i manirističkih fantazija bilo toliko nagomilane virtuelne tvoračke snage kao danas. Pa šta onda smeta?

Neko će s pravom primetiti da grad nije oktroisan artefakt. Podsetiće nas da se gradovi, pa ni gradovi u gradu, ne mogu jednostrano i po narudžbini sastaviti. Opomenuće nas da je u pitanju sociokulturna forma koja nastaje kao kristal, kao biser, raste kao biljka, ukoliko ne divlja kao korov. Ali i biljka se da zasaditi, i biseri se mogu odgajati i često nisu ništa manje lepi od onih koji su spontano nastali. Čak se i korov da oplemeniti i pretvoriti u ukrasno bilje. Mnogi baštovani poznaju i tu veštinu.

Ostaju nam, dakle, samo dve mogućnosti: da se strpljivo prihvatimo baštovanskog posla, da počnemo krčiti korov pseudograda i da se kao srećna deca pozabavimo građenjem malih gradskih gradova od šarenih kockica... ili?

Ali sad i ja, kao i ona veštica, moram da podsetim na jednu, za obične smrtnike neprekoračivu teškoću. Građenje malih gradskih gradova ima svrhe samo ako se pronađu i neke nove formule društvenog i proizvodnog dogovora, koje bi omogućile jedan sasvim drukčiji životni ritam. Jer,

idilične male varoši pod prozorima besmislene su za svakog onog ko je primoran na svakodnevna gilgamešovska lutanja po pustinjama, savanama i džunglama megalopolisa... A dok se nove formule ne pronađu i dok se radikalno ne izmeni svakodnevni život, ne ostaje nam drugo do da i dalje uživamo u nadstvarnim medijskim parafrazama našeg dragog izgubljenog grada. A to je, nažalost, ona druga, sumornija, ali izvesnija mogućnost.

## Princeze i tehokrati<sup>8</sup>

Jednom sam, na samom početku kursa iz urbanologije, ušao u amfiteatar i napisao na tabli... malim, većim, vrlo velikim slovima:

grad... Grad... GRAD...

i zatim sam radoznalim studentima rekao:

— Dajem jedan minut da mi nacrtate – to!

— Šta, profesore?

— *To*, baš *to*... — i prstom sam pokazao na tablu.

Minut posle, pokupio sam ceduljice. Iznenadujuća brzina zadatka bacala ih je koju godinu unatrag, u detinjstvo. Budući da u južnoslovenskim jezicima jedna ista reč može da označi i grad-tvrđavu i grad-varoš, studentkinje, dakle ponovo devojčice, crtale su uglavnom tvrđave, kapije i kule; valjda su se setile da su još pomalo i princeze. Dečaci – bojim se, mladi budući tehokrati – pretežno su crtali raskrsnice i semafore.

Na jednom, krajnje jednostavnom primeru studenti su se susreli sa dvojstvom mogućnosti čitanja. Grad se može pročitati kao manje ili više razumljiv tehnički dijagram, a može se, bar u mladim godinama, čitati i kao vilinska

<sup>8</sup> *Europaforum Wien, Zeitschrift für Städtedialog*, 3, 1996, str. 7.

priča. Svaki grad nosi u sebi naporedo, vidljivo i nevidljivo, dva grada. Ova prastara platonska fikcija, ova arhaična pitagorejska igra antitetima, važi *mutatis mutandis* i danas. Da bi grad bio pravi grad, da bi bio jedan i nedeljiv, on paradoksalno mora biti dvojan. Mora u sebi uvek nositi grad-desni i grad-levi, grad-muški i grad-ženski; mora biti istovremeno i vidljiv i nevidljiv, i u svakom se trenutku iskazivati i kao dodirljiva stvarnost i kao nedodirljiva naracija, kao grad-uputstvo-za-upotrebu i kao grad-priča-o-gradu.

Naravoučenije je moglo biti koliko jednostavno toliko i filozofsko: tehnologija i mitologija artefakta ne smeju se razdvajati – grad muški / grad ženski moraju se držati i ostati kao jedno jedino jedno. Čak i najbezazleniji nagoveštaj razdvajanja već je ozbiljan znak krize.

Nikako nije dobro, prema rečima Pola Valerija, kad vlast fakata uguši dostojanstvo apstrakcija, a to bi, recimo, bio trenutak kad je grad desni i muški nadvladao grad levi i ženski. Sliku strahovlade fakata, preciznije artefakata, svi dobro poznajemo. To su fantomski obrisi ogromnog grada današnjice, svezanog estakadama i saobraćajnim petljama, železničkim lirama, zatrovanim rečnim tokovima i kanalima. Grad se raspada na tehničke pojedinosti, na osamostaljene odlomke, skoro bih rekao, na krhotine.

Iz sveta artefakata ne možemo pobeći; bilo bi nerazumno, pa i morbidno, tako što i pokušati. Morbidno je, međutim, isto toliko, pa još i više, kad se prepusti slepoj prevlasti materije i kad se iz stvarnosti lakomisleno odstrane dejstva ideja, ideja-slika, ideja-senki, tih plemenitih krlatih genija koji od iskona nevidljivo naseljavaju gradske prostore. Grad nije samo ono u šta se neoprezno glavom može udariti; grad je i sve ono što se mišlju i emocijama može obuhvatiti.

Jednoznačne serije tehničkih činjenica, jednoznačna artefaktička stvarnost vrlo često razara metaforičke supstrukture gradskog bića. Ona nemilosrdno redukuje bogatstvo svih onih slikovitih, neuhvatljivih, a ipak neophodnih kategorija kojima pribegavamo kad bilo šta suštinski o gradu želimo da saopštimo. Šta je to, na primer, što bez ustručavanja označavamo kao „ličnost“ grada, šta je to „grad kao pojava“, a šta „lice grada“, „ćud grada“, „duša grada“, „memorija grada“? Šta drugo do pregršti, buketi prenosnica i simbola kojima se grad, bezmalo kao neko živo biće, iskazuje i objašnjava. A ako mu se pravo na samoiskaz oduzme, tad njegova ćud postaje preteći nejasna, a lik mu se muti kao kod čoveka koji je izgubio razum, pa ne zna više ni ko je, ni šta je. Nažalost, i takvi postoje – gradovi bez svesti, bez samosvesti, pa možda još i gore, gradovi bez podsvesti.

Ali ne valja baš ni kad se neposlušna ljudska mašta sasvim otkaçi od razložne tehničke forme i kad stane zasejavati gradske prostore vedrim, a ponekad i deprimirajućim besmislicama. Poplava obezvređenog znaka (kao na karikiranim gradskim pojavama Sola Stajnerberga) zatrpava do pune nevidljivosti i ono malo stidljive odistinske *gradske* sadržine. Kraljevski primer je, naravno, Las Vegas... grad opsena, grad-sad-ga-vidiš-sad-ga-ne-vidiš, koji je, bojim se, odigrao nemalu ulogu u mnogim egzaltacijama danas već demodiranih arhitekata postmodernista.

Nije teško proceniti da je danas, u razdoblju tehnolatrije, agresija *desne*, muške i muški razorne forme predominantna i daleko opasnija. Ali evo, ni *leva*, ženska varijanta nakindurenog Grada i iskarikiranog Sveta nije baš sasvim bezazlena. Ravnoteža dva naporedna principa, na kojoj počiva jedinstvo Velike Celine, opet je, sa suprotne strane, načeta. Zasad, srećom, samo simbolično.

## Grad i kosmos

Prof. Dr. Hermann Glaser  
„Renaissance 2000 – Europäische Diskurse“  
Diskurs III  
Leipzig

*Beč, 27. april 1994.*

Poštovani gospodine i dragi prijatelju,

Možda će Vam biti neobično ovo zakasnelo ispovedno pismo, ali osećam potrebu da Vam ga uputim.

Davno sam prekoračio životno doba uobičajenih ličnih preispitivanja. Davno sam se preslišao i znam da sam i sebe i druge pomalo vukao za nos kad god sam govorio i pisao o gradovima. To ne konstatujem sa kajanjem, niti se bilo kome izvinjavam. Svesno sam se prepuštao grešnom i svetom poigravanju sopstvenim neznanjem... Smatrao bih se krivim da nisam upravo to činio. Jer, ako na kraju ipak nisam baš najbolje razumeo apstraktnu misao i namere Demijurga, znao sam da ne smem zatvarati oči pred njegovom tvorevinom.

Neko nam je dao gradove, neko nam je dao grad. Ko? Iskreno rečeno – ne znam i ne lupam glavu mnogo oko toga. Važnije je pokušati shvatiti zašto nam je grad po-

klonjen. Da li da se u njemu baškarimo i uživamo kako umemo i koliko možemo? I ta je šansa svakako legitimna. Međutim, pokloni ovakvog ranga nameću obaveze. Pretpostavljam da nam je grad dodeljen pre svega zato da bismo obogaćeni prednostima gradske mudrosti sami sebe bolje razumeli.

Doista, divnu smo igračku dobili! Zagledamo li se u nju: vidimo sebe. Postavimo li je između sebe i sveta: vidimo svet, svemir, celinu. Ispada kao da je grad šarena, poučna naprava, skoro bih rekao: učilo, kognitivni model. Pokušajmo, na trenutak, da grad renesanse, na primer, shvatimo kao komad kristala izdvojen iz nekog, recimo, Agrikolinog kabineta. Inherentna geometrija grada, ona vidljiva i još više ona nevidljiva, ljudska, moralna, nudila je mogućnost da se prema modelu grada, željenog grada, idealnog grada, zamisli i nešto mnogo veće i premoćnije, zasnovano na istovetnim načelima. I obratno: zakon obrnute homologije obavezivao je stare graditelje humaniste i filozofe da se podrede kanonu Velike Celine.

Podsetiću da se već u vreme moje prve graditeljske mladosti sa gradom počelo događati nešto čudno. Bivao je sve zloslutnije tajanstven i neshvatljiv, prevazilazio je naše moći poimanja, izmicao je, tako da kažem, iz „polja jasnog vida“. I pri tom, baš kao šumski duh iz bajke, što je bio dalje to je bivao sve veći, sve glomazniji, sve moćniji, ali i sve mutniji, da bi se na kraju rasplinuo u veliki crni oblak.

Tu, međutim, prestaje svaka dalja sličnost sa šaljivdžijom i dobroćudnim zloćkom Ribecalom. Pomisao da će crni zabetonirani oblaci jednog dana prekriti čitave delove planete Zemlje bila mi je gotovo fizički nepodnošljiva. Da bih se odbranio od te grozničave slike često sam se poigravao starinskim pojmovima na starinski način, racionalizovao ih i, koliko je to bilo moguće, prevodio ih na jezik



moderne urbanologije. Verovatno radi ličnog umirenja pokušavao sam u svojim esejima, rečju i crtežom, da tragram za skrivenom metaforikom grada, za još uvek postojećim česticama kosmosa u njemu. Izdvajao sam ih i ljubomorno sakupljao i, uglavnom nesigurno, neubedljivo, pokušavao da ih povežem u smislene dijagrame i da im preknem dugo trajanje.

A onda je, kao što znate, baš na prostorima mog malog bivšeg sveta došlo do katastrofe. Igračka zvana grad svi-repo je polomljena, a time je i moja životna igra izgubila svaki, pa i prenosni smisao. Jer šta bi se još dalo, uz pomoć razbijenog „kognitivnog modela“, verodostojno saznati? Koji će se i kakav ornament Sveta razaznati iza ruševina Vukovara, Sarajeva, Mostara?

Ubrzo posle mog radosnog i malo lakomislenog prihvatanja da uzmem učešća u Vašim razgovorima, i to baš na jednu meni nekad tako dragu temu – *Die Stadt als Kosmos und Chaos* – kao da me je neka ledena ruka dohvatila za srce. Pitao sam se hoću li se moći iskreno vratiti na svoje davnašnje preokupacije? Neću li, možda, mojim ljubaznim domaćinima pokvariti jednu mudro i vrlo primamljivo smišljenu duhovnu gozbu?

Osećanje pristojnosti, uz opšti zamor koji prati moje godine, navelo me je na formalnu nepristojnost da u poslednjem trenutku odustanem. Zato se obraćam Vašoj uvidavnosti, dragi prijatelju, i molim Vas da prihvatite moje razloge i iznesete ih ostalim učesnicima. Bio bih Vam za to vrlo zahvalan.

S osobitim poštovanjem i željom za uspeh Vaših razgovora,

Bogdan Bogdanović

Herrn  
Dr. Bernd Scherer  
Haus der Kulturen der Welt  
Berlin

Beč, 15. oktobar 1995.

Poštovani gospodine dr Šerer,

Kao što ste, pretpostavljam, već obavešteni, ne mogu pristupiti Vašem cenjenom skupu. Razlog je ona neumesna šala prirode, koja se obično naziva starost. No, kako još nisam baš sasvim spreman na predaju, pokušaću da malo pripomognem razgovorima o genezi i perspektivama kulture Sredozemlja. Šaljem, dakle, jedan svoj prastari tekst koji mi danas izgleda nešto malo svežije no u trenutku kad je bio napisan. Možda se u pogledu njegove aktuelnosti varam, ali vedre zablude, srećom, spadaju u neprikosnovene privilegije mojih odmaklih godina.

Tekst je prvobitno bio objavljen u beogradskom časopisu *Umetnost* (1973), zatim u atinsko-harvardskoj reviji *Ekistics*, v. 42, 253, 1976. (*Disciplina Etrusca. A ritualistic approach to the philosophy of nature and the city*), i najzad u jednoj od mojih knjiga na srpskom jeziku (*Urbs & Logos*, 1976).

Treba imati u vidu da je, u vreme kad sam ovaj ogled pisao (odmah po povratku sa prve svetske konferencije o zaštiti životne sredine – *Only one earth*, Stockholm, 1972), već bilo napola otvoreno pitanje o harmoniji, odnosno disharmoniji između čoveka i grada, grada i prirode, grada i granica energetskih moći. Tako se, valjda, prvi put posle razdoblja renesansnih arhitekata astronoma i astrologa,

sudbina sveta otpočela jednačiti sa sudbinom grada – dale, civilizacije.

U okvirima drevne gradske pismenosti „grad“ i „svet“ su, kao što znamo, pojmovi koji se, u načelu, ne čitaju zasebno. U najstarijim, bliskoistočnim kosmogonijama „svet“ i „grad“ često su se rađali odjednom i naporedo, a u nekim spevovima, greškom zanetih bardova – čak i pre pojave čoveka. No, nehotični humor na stranu! Dve serije pojava, na jednoj strani: grad/civilizacija/okruženje, na drugoj: priroda/svet/kosmos, nerazdvojivo su povezane u svesti arhaičkog čoveka. Nevidljiva veza koja ih spaja opsesivno je obuzimala i etruščanske prvosveštenike graditelje gradova – baš onako kao što je, u promenjenom, racionalno objašnjenom vidu, uveliko bila dohvatila, dve i po hiljade godina docnije, i prve stokholmske eko-apostole.

Razume se, nisam želeo da im se podsmehnem. Naprotiv, bilo mi je stalo da ih podržim. Poželeo sam da podsetim kako je strepnja za sudbinu sveta vajakadašnja i da je duboko ukorenjena u čovekovom biću, a da je briga – uprošćeno rečeno – o neophodnom metafizičkom jedinstvu dela i celine oduvek bila neka vrsta svete predostrožnosti. Otuda se i etruščanska ritualna „urbanologija“ zasnivala na sasvim ispravnim pretpostavkama da zli dusi uvek mogu lako zavaditi grad i čoveka, čoveka i prirodu, prirodu i mehanizam sveta u celini – zavaditi ih do te mere da ih ni najveštiji obredi graditeljske magije više neće moći pomiriti.

Zvuči moderno, čak i suviše moderno, zar ne?

S osobitim poštovanjem i srdačno,

*Bogdan Bogdanović*

## Disciplina etrusca<sup>9</sup>

Ma kako nam besmisleno danas izgledali mnogi propisi stare „vezane“ tehnike, ne može se sporiti da su oni katkad sadržavali očevidno i neke dublje, možda baš moralne propozicije. Grad, ako se odlučimo da ga shvatimo kao tehnički predmet, artefakt, bio je upravo kao takav u etruščanskim okvirima determinisan, „vezan“ izvesnim graničnim konceptualnim tačkama, čije je razumevanje za nas danas krajnje teško, ali im osnovnu logiku ipak nekako naslućujemo. Problem seže upravo u samu suštinu determinisanja odnosa grad – ne-grad. Čak je i etruščanska religija na jedinstven način bila obuzeta tim dvema kapitalnim pojavama: prirodom i gradom. Ona ih nije ni videla niti ih je shvatala u stanju protivpostavljenosti i konkurencije, iako je, reklo bi se, ipak uzimala u obzir početni smisao dihotomije. Posmatrala je i prirodu i grad kao srodne pojave koje, u srećnom slučaju, mogu doći u plodno međudejstvo; štaviše, određenim magijskim tehnikama, odnosno ritualima sa jedva prikrivenom magijskom sadržinom, takvo se međudejstvo moglo i veštački izazvati.

<sup>9</sup> „Colloquium über die Genese und die Perspektiven der Mittelmeerkultur“, Haus der Kulturen der Welt, Berlin, 12–14. decembar, 1995. – „Stadt und Welt“, Eine uralte mediterrane Zwillings-formel.

Upravo je u tom pogledu religija Etruščana imala vrlo važnu ulogu. Ona je bila „otkrivena“ – a takve nisu bile ni grčka ni rimska. Čoveku je verske kodekse saopštilo jedno mitsko biće, izašlo najednom iz zaorane brazde.<sup>10</sup>

Iz brazde su se, kod Etruščana, rađali i gradovi. Pošto su se verski kodeksi bavili pitanjem grada, a sami su bili rezultat „revelacije“, to proizlazi da je i grad bio „otkrivena“ pojava, što znači da ga pre svega treba shvatiti kao jednu vrstu božanske dedukcije. Imamo stoga pravo da izvesne činjenice povežemo i shvatimo na taj način već i zato što su Etruščani stvarno posedovali veoma složenu, ali i vrlo doslednu spekulativnu urbanologiju, koja je bila sastavni deo verskih učenja. Pomenuti kodeksi, kod Rimljana poznati pod zbirnim nazivom *Tagetici libri – Etrusci libri – Etruscorum scripta – chartae Etruscae* bili su tripartitno razdeljeni... – *quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales et rituales libri* i imali su nekoliko naporednih, ali međusobno zavisnih doktrina.<sup>11</sup>

Sa stanovišta teorije grada očigledno su od najvećeg interesa *Libri rituales*, koji su se odnosili na život država i gradova i koji su sadržavali propise o fondaciji, kao i veoma značajnu teoriju *templuma*: neku vrstu sakralne geometrije koja se bavila podelom tla u gradu i razdeobama stanovništva (...*rituales nominatur Etruscorum libri, in quibus praescriptum est quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muri, quo iure portae, quomodo tribus, curiae, centuriae distribuuntur, exercitus constituantur, ordinentur, ceteraque eiusmodi ad bellum pacem pertinentia*).<sup>12</sup>

10 Cicero, *De divinatione*, II, 23.

11 Cicero, *De div.*, I, 72.

12 Festus, prema H. Nissen, *Das Templum*, 1869.

Serijski *Libri haruspicini* odnosi se na hepatoskopiju, jednu divinatornu tehniku koja je bez ikakve sumnje vavilonskog porekla. Serijski *Libri fulgurales* pretežno raspravlja o pitanjima meteorološke divinacije. U etruščanskoj urbanologiji propisi prve serije igrali su, sasvim razumljivo, najvažniju ulogu, ali je i veština haruspika, po samoj prirodi, morala imati uticaja u praktičnim urbanističkim odlukama.

### *Grad u energetskej strukturi sveta*

Ritual fondacije sam je po sebi uvek krajnje značajan za otkrivanje i za razumevanje osnovnih urbanoloških postulata. U etruščanskom slučaju on podrazumeva nekoliko izdvojenih, ali tesno međuzavisnih operacija. *Inauguratio* (sve prema docnijim latinskim nazivima) omogućava „iscrtavanje“ četvrtastog templuma na nebu pomoću specijalnog štapa (*lituus*); proširenim postupkom se dobija odgovarajuća projekcija templuma na tlu. Bio je to prostor – *loca tesca, loca libera*, odnosno *loca effata* – koji je morao, bar na samom početku akcije osnivanja grada, biti oslobođen svih fizičkih, vizuelnih, odnosno auditivnih, a i drukčijih prepreka. „Kontemplirati“, *contemplo*, prvobitno možda i ne znači drugo do napregnuto i veoma koncentrisano očekivanje znaka (*omen*) u prostoru templuma. Čak je i dinamičko dejstvo, na primer tekuća voda, bilo poništavajuće. Sledećim postupkom, *orientatio* – mistični templum bio je povezan za unapred određene kosmološke repere i izdvojen na izvestan broj sekcija, najverovatnije šesnaest, jer se na toliko delova u haruspicini zamišljeno razlagala i jetra žrtvovane životinje. I pored pojmovne raznorodnosti, i jetra i templum su imali jednu zajedničku stranu: u pitanju je bio vrlo smanjen supstitut kosmosa.

U ovom razdelu posla određivani su i na tlu su iscrtavani kardinalni astronomski pravci, i to pomoću instrumenta koji se zove *groma*; oznaka je, nesumnjivo, etruščanska, onako kao što je i rimska geodezija bila prevashodno veština etruščanska.

Drugim rečima, povlačio se prvo u mislima, a onda se i stvarno na tlu iscrtavao veliki koordinatni krst u čijem se preseku nalazilo zamišljeno središte templuma, a verovatno i samog budućeg grada.

*Cardo*, osovina povučena u pravcu sever–jug, znači „šarka“, verovatno zato što se podrazumevalo da se oko nje „okreće“ nebeski svod. Dakle, ne samo da je u grad uvedena jedna zamišljena osovina sveta, već je obezbeđeno da se on mistično poveže i sa jednim bitnim energetskim „vektorom“. Postupak je ispočetka izraz magijske egzaltacije poistovećenja; zatim se i ovom prilikom ispostavlja pravilo da je svaki ritual uvek neka razvijenija i organizovanija forma magije u funkciji više zamisli ili ideje. Moguća je, naravno, i obrnuta „evolucija“, kad se magijska tehnička suština sve više pretvara u praznu rutinu, postaje sve više isključivo „ars“, „mageias tehne“... A to je, zapravo, bio slučaj sa docnijom degradacijom „etruščanske discipline“...

No, da nastavimo: ako je postupak „orijentacije“ bio usmeren na to da se budući grad postavi u jasno određen odnos prema „energetskoj“ strukturi sveta, sledeći postupak, *limitatio*, imao je za cilj da ga postavi i u razaznatljiv odnos prema ekstraurbanom „spacijumu“. To znači da se, jednim postupkom čija je magijsko-tehnička suština opet nesumnjiva, grad postavlja u odnos prema prostornoj organizaciji, najšire shvaćenoj, ali i u odnos prema neposrednom gradskom okruženju, od kojeg se grad simbolično deli, a možda i brani, ostajući ipak, u ovoj složenoj shemi, uklopljen u celinski i hijerarhijski redosled veličina. Do-

duše, pitanje pomerijuma (*pomerium*, linija koja se dobija povlačenjem limitacije) bilo je i ostalo jedno od najmanje jasnih problema rimske topografije. Rimljani su od Etruščana preuzeli praksu iscrtavanja pomerijuma, ali se ne zna koliko su ili da li su išta nasledili i od vrlo arhaične „filozofije“ ili čak „ideologije“ pomerijuma.

*Amburbia*, ritual docnijeg periodičnog obnavljanja vitalne snage pomerijuma, ophodom oko grada, ukazuje na to da je prvobitno pomerijum bio shvaćen kao magijski krug, inače vrlo dobro poznat stanovnicima Apeninskog poluostrva,<sup>13</sup> i da je ispočetka verovatno išao ispred i oko fortifikacije. Nisu bez osnova, međutim, ni tvrđenja da su se pomerijum i fortifikacija isprva preklapali baš kao što kaže i legenda, dok je sa jedne i sa druge strane zida bila ostavljena slobodna zona izvesne širine. Sigurno je jedino to da pomerijum i fortifikacija docnije nisu išli jedno preko drugog, tj. zajedno, i da je proširivanjem grada i građenjem novih utvrđenja pomerijum ostao u gradu, *intra muros*. Teorijski, i pomerijum se mogao proširivati, ali to je praktično moralo značiti i čin ponovnog, simboličnog ustanovljenja grada, što je zahtevalo i posebne, veoma dalekosežne, egzegetske-teološke odluke i, razume se, moglo je imati političke implikacije.

### Grad u organskoj strukturi sveta

U uslovima jedne arhaične tehnike, koja ne podleže racionalnim klasifikacijama i koja se, čak veoma teško, jedva može podeliti na tehničke „discipline“ i „prosedee“, u nekom današnjem smislu reči, bilo je uvek svojevrsnih mešanja, preklapanja, preuzimanja postupaka, slično današ-

13 Plin., *Naturalis historia*, XX, 19; XXV, 21, 24.

njoj „transdisciplinarnosti“, kad pozajmljenim metodama jedne nauke pokušavamo da razlučimo ili prevaziđemo metodске teškoće druge. Otuda se susrećemo, u ritua- lu fondacije, i sa simbolima dve sasvim različite tehnike – agrarne i graditeljske, sabranim u jedinstven postupak „limitacije“. Opšte je poznato da se pomerijum, a u počet- ku možda i trasa fortifikacije, obeležavao plugom: *moenia signare aratro*.<sup>14</sup>

*Sulcus primigenius*, „prvobitna brazda“, prvobitno ora- nje, bio je to upravo onaj crtež na tlu, kojem je postupak zaoravanja verovatno dodavao neki dopunski, možda „bi- ološki“ smisao. Kao da se očekivalo da će se iz brazde, kad se jednom opcrta kontura budućeg grada, roditi gradski zidovi, a docnije i čitav grad. Zamisao je prastara i ne bi se reklo da je isključivo etruščanska. I kod Grka, prema nekom vajakadašnjem dorskom ubeđenju, zidovi budućih gradova su „dremali“ pod zemljom:

*A što se tiče gradskih zidina, Megile, ja bih se u tom po- gledu složio sa Spartom, naime, da ih treba ostaviti neka leže i dremaju u zemlji.*<sup>15</sup>

Pošto je Rim bio osnovan na etruščanski način (*etrusco ritu*) i pošto su s tim bili sasvim načisto još i antički pisci (neki nas čak izveštavaju da je posao bio obavljen pod ne- posrednim rukovođenjem jednog specijaliste dovedenog iz Toskane), to je upravo ovaj kompozitni, agrarno-gradi- teljski spektakl bio opisan kod njih s posebnom pažnjom. Frejzer, u svom čuvenom komentaru Ovidijevih *Fasti*, sa- bira sve što se na osnovu izvora legende zna o „limitaci- ji“, kao i o čitavoj inscenaciji koja je pratila obeležavanje (prema Ovidiju, Varonu, Festu, Isidoru Serviju, Vergiliju,

14 Ovidius, *Fasti*, 819, 825.

15 Platon, *Zakoni*, 778d.

Kolumeli, Dionisiju iz Halikarnasa, Plutarhu i drugima).<sup>16</sup>

Ovo su, otprilike, glavni stavovi: vuča pluga ukrug, bik i krava bele boje; bik s desne strane i spolja – kretanje je, dakle, u pravcu suprotnom od prividnog kretanja sunca. Raonik je bronzan. Čovek za plugom odeven na naročit način i naročito potpasan za ovu priliku. On mora plug tako da drži da mu ni komad oranja ne ispadne na spoljnu, tj. desnu stranu. Još jedan čovek ide za oračem i prebacuje „unutra“ i najmanju grudvu zemlje ako koja slučajno pad- ne na desnu stranu brazde. Brazda se prekida na mestima budućih kapija; tu se plug na rukama prenosi preko bu- dućih prolaza, pa se zatim oranje nastavlja. Rov u načelu treba kopati do zdrave stene, i u njega se bacaju plodovi zemlje, ali i nešto zemlje koju su naseljenici doneli sa svo- jih starih ognjišta. Budućem gradu se, na taj način, daje ne samo perspektiva plodnosti i beričetnosti, već i izvestan naboj početnog „istoriciteta“.

Ostaje, najzad, još jedan čin rituala fondacije, mada taj, reklo bi se, nema preterano značajnu tehničku suštinu: to je *consecratio*, odnosno osvećenje grada koji je u ma- šti ustanovitelja već počeo da živi. Možda u sklopu ovog čina treba zamisliti i kopanje tajanstvenog *mundusa*, tog mističnog gradskog središta, preko kojeg se otvara put pre- ma htonijskim snagama, a grad se vezuje za donji sistem božanstva plodnosti i baš onako kao što ga je projekcija templuma dovela u vezu sa gornjim svetom.

### *Grad i priroda kao jedan i nedeljiv sistem*

Postavlja se jedno pitanje: šta je celinski, urbanološki smisao opisanih postupaka? Kod Etruščana je uopšte bilo

16 J. G. Frazer, *Publii Ovidii Nasonis, Fastorum Libri Sex*, London, 1929.

veoma izraženo viđenje sveta prema nekom odnosu aktivnih dihotomija: svet živih i svet mrtvih, ljudsko i božansko, prirodno i natprirodno, mikro i makrokosmičko – sve se povezuje u sistem u kojem i grad uopšte, i svaki grad ponaosob, mora imati svoje mesto. Čitav ritual je, po mom mišljenju, više proglašenje načela pripadnosti grada „Velikoj celini“ no što je samo i isključivo efektivna magijska tehnika praktičnog značaja. Tačnije rečeno, u pitanju je jedan sofisticovan postupak zasnovan na „preživlostima“ izvesnih magijskih matrica koje su do te mere intelektualizovane da postaju skoro filozofija, a ova se, umesto rečju, iskazuje pre svega gestom, i scenski. Rimljani su, očevidno, mnogo više videli i precizno zabeležili inscenaciju događaja no što su uhvatili njen dubinski smisao, a naročito su docnije bili skloni da sve što nisu razumeli u disciplini osnivanja jednostavno i neodređeno protumače sujeverjem.

Slika jedne sujeverne Etrurije, *genetrix et mater superstitionem*, ne može se, naravno, smatrati sasvim netačnom, ali je ova slika pre svega projekcija sopstvenog, rimskog, uprošćenog i, kao što se to često naglašava, pragmatičkog sujeverja, u kojem je teško otkriti bilo kakav filozofski podtekst. Razurne se da je finalitet prirode kod Etruščana bio krajnje udaljen od modernog naučnog mišljenja. Prirodni znaci, toliko korišćeni u raznim prilikama, nisu nastajali kao posledica prirodnih pojava, već obratno: pojave su se događale samo zato jer su im znaci obznanili bivstvo i smisao onoga što se ima desiti.<sup>17</sup>

Vrhovna volja je bila nezaobilazna, ali se njom ipak, „naučno“, moglo bar donekle raspolagati. „Projekcija“ se najčešće nije mogla zaustaviti, ali je bilo moguće malo

17 Seneca, *Naturales quaestiones* II, 32.

je usmeriti. Međutim, uporedno izučavanje divinatornih tehnika raznih starih naroda danas sve manje ukazuje da je u pitanju bilo verovanje u providenje bogova, a sve više pruža potvrdu da se verovalo u postojanje tajnih dejstvenih veza između različitih elemenata celine sveta. Reč je o jednoj aktivnoj „filozofiji“ prirode, koja ne prihvata ideju oslobođenog artefakta, već ga priznaje jedino ukoliko je uklopljen u celinski sistem. Pri tom se i ovde, kao i u svakoj filozofiji, naslućuje izvestan minimalan praktičan podtekst: grad će se osetiti bezbedniji ukoliko je stvarno našao svoje mesto u velikom sistemu sveta, tj. ukoliko je u taj sistem znalački uveden.

Uostalom, odnos etruščanske urbanologije prema filozofiji prirode nije ni usamljen ni jedinstven: koristeći se drugim slikama, izvodeći zaključke drukčijim putevima, ali suštinski skoro istovetno, i kineska urbanologija dovodi u vezu grad i prirodu. I tamo se konstitutivna načela sveta istražuju veoma znalački, pre svega geomantijski, da bi se njihova vitalna snaga vezala za gradski planimetrijski *semeion*. I u jednom i u drugom slučaju niz spekulativnih pozicija (kod Etruščana „templum“, „orijentacija“, kondenzovanje prividnog kretanja nebeskog svoda u jedan dejstvujući „vektor“) ima za cilj povezivanje imaginarnog i realnog prostora, spajanje zamišljenih i realno prostornih činjenica u savršen red kojim se grad proglašava uvrštenim među smislene pojave. Izvan toga reda on bi bio tvorevina slučajna, bez utvrđenog cilja i bez razjašnjenog smisla. Nažalost, danas svi dobro znamo kako grad, čak i onda kada veruje da je čvrsto uzglobljen u koordinate realnog prostora, može biti i ponet sopstvenim besciljnim neredom kojim razara i sebe i sve oko sebe. Arhaički rituali su takvu mogućnost bar u mašti otklanjali.

### Matematičko-kosmološke matrice

Rituali fondacije razvijenih arhaičkih civilizacija, kao što su bile etruščanska i kineska, treba da budu shvaćeni pre svega kao teorijski urbano-filozofski iskazi; ima stvarno nečeg od „manifesta“ shvatanja i htenja u čitavom „događanju osnivanja“, dakle hepeninga, počevši još od same režije. Postupak, međutim, ima i nesporan praktičan smisao. On pomaže u iscertavanju osnovne gradske forme, možda utiče i na njen izbor, na njeno preliminarno određivanje. Mogao je uticati i na određivanje broja i rasporeda kapija (tri – prema etruščanskom pravilu). Određivanje broja kapija isto je tako moglo biti predmet aritmoloških spekulacija povezanih sa astronomskom stranom rituala (kao, na primer, sedam kapija Tebe).

Ustanovljenje kapija je uvek neka vrsta drskog pa i opasnog prodora profanog života u sakralizovan sistem odbrane. Otuda, pored aritmoloških, i mnoga druga preduđenja: apotropejski talismani, magijski lavirinti ispred kapija, čak i grobovi heroja... I druga ustanovljenja, u nešto smanjenom i uprošćenom vidu, morala su imati slične tokove i slična prenosna značenja: „proglašenje“ ulica, temenosa, hramova. Naravno, u samoj liturgiji osnivanja uvek je intrinsiktno sadržan i jedan čisto geodetski posao. Činodestvo se ispomaže i geodetskim instrumentima; takav je, upravo, pomenuta *groma*, a možda je i štap *augura*, *lituus*, imao izvesne geodetske funkcije.

Međutim, sam postupak uspostavljanja koordinata mogao je biti i samo simbolično shvaćen. Činjenica je da većina arheoloških tragova etruščanskih gradova ne pokazuje vidljiv *cardo* i *decumanus*. Doduše, gradske planimetrije ih mogu sadržati i nevidljivo, a da u okvirima arhaičkog urbanološkog mišljenja ipak i „realno“ postoje. Moramo, da-

kle, dozvoliti mogućnost da je, čak i onda ako je osnovno tkivo grada bilo „organsko“, znači bez spolja razaznatljive geometrijske mreže, grad ipak bio nevidljivo postavljen u kosmološke koordinate.

Ne treba pri tom još izgubiti iz vida i to da je ceo opisani postupak fondacije u suštini bivalentan. On ima jedan svoj mistično-filozofski deo, ali i jedan sasvim praktičan, geodetski. Ništa ne potvrđuje da su ove dve polovine, uvek nužno, morale da budu spojene u jedinstven posao. Pravilno iskvadrirani i tačno orijentisani etruščanski gradovi, kao što je, na primer, bio Marcaboto – taj etruščanski Milet (prema nazivu današnjeg lokaliteta kod Bolonje), ali isto tako i Kapua, te i etruščanska Pompeja – mogli su sasvim lepo biti nadahnuti i grčkim urbanizmom koji je u vreme rascveta gradova u Etruriji već bio dostigao svoju hipodamovsku fazu.

### Grad kao smanjeni „snimak“ sveta

Naslučuje se čak da je i haruspicina, iako pre svega praktična divinatorna tehnika, mogla imati i svojevrstnih urbanoloških implikacija. Hepatoskopski postupak mogućan je samo uz načelnu pretpostavku o postojanju analogije ili čak, ako se zanemare međusobne veličine upoređivanog, onda i homologije između makro i mikrokosmičke organizacije. Ako dalje pretpostavimo, kao što su to činili stari narodi, da jetra žrtvovane životinje, budući da predstavlja njeno vitalno središte, baš kao neko veoma smanjeno „energetsko polje“ sveta, odslikava svet u trenutku žrtve, onda je razumevanje „slika“ od najveće važnosti i za pojedince, i za gradove, i za države. Odluke koje se donose na osnovu ovih ispitivanja bitno determinišu život zajednice. U svakom slučaju, suočeni smo sa shvatanjem koje je ra-

zviženije od „kvalitativnog vitalizma“, jer se u spekulaciju uvode i prvi pojmovi o matematičkoj pravilnosti. I haruspicina se, kao i obična mantika, obavlja na taj način što se prvo formuliše pitanje pa se onda iščekuje odgovor koji može biti pozitivan ili negativan, i što nas upućuje na načela binarnosti, a bar donekle može podsetiti i na današnje heurističke i futurološke metode.

Poslednjih godina pokušalo se sa formalnom matematičkom analizom kineskih geomantijskih figura. Nije mi poznato da li ima racionalne mogućnosti da se slična formalna analiza primeni i na tehniku haruspicine. U svakom slučaju „snimak“ je sav u dihotomijama, kao i samo arhaično poimanje sveta. Jetra, koja je igrom asocijacija shvaćena kao njegov model, dosledno uspostavlja odnose dijametralnih dejstava. Deli ih na leva, istočna, naklonjena dejstva, i na desna, zapadna, nenaklonjena. Kosmos u celini, pa zatim u ogromnom redosledu i sve pojave oko nas, sve do najmanjih stvorenja i izrađevina, imaju uvek dve dijametralno postavljene polovine, *pars familiaris* i *pars hostilis*; ali isto tako imaju i svoje lice i svoje naličje *pars antica* i *pars postica*.

U veoma složene podele ove vrste može se sve upisati: od bogova i njihovih nebeskih „kućišta“ do pozicija realnih ili „projektovanih“ gradova, dobrih i loših „strana“ predela. Slično, samo daleko manje složeno po smislu, i kod nas, u našem jeziku, svaka se strana reljefa može odrediti kao „prisojna“, odnosno „osojna“. Podela se najzad prenosi i na živi svet, sve do klasifikacije drveta na *arbores felices* i *arbores infelices*. Tek u jednom doslednom kontekstu dvojnog viđenja sveta i prirode neobično izraženi i sa punom pažnjom odabrani *situs* etruščanskih gradova postaju razumljiviji i otkrivaju jedan vrlo složen odnos grada prema

ne-gradu, odnosno okružju, a u daljoj posledici i odnos prema sveukupnosti života, odnosno prema životu i smrti.

Primeru radi, kod Denisa (G. Dennis, *The Cities and Cemeteries of Etruria*, 1848.) objavljene karte dozvoljavaju da se sasvim jednostavno zaključi da i etruščanski grad, odabiranjem položaja, iskazuje ideju sličnu osnovnom shvaćanju Teramarijanaca. Ovo je utoliko zanimljivije, jer su i realne situacije i fizički ostaci gradskih struktura jedne i druge civilizacije sasvim različiti. I jedni i drugi, međutim, svoje mesto u svetu vide dvojno. Ne samo da je u oba slučaja naseobina konceptualno udvojena na Grad živih i Grad mrtvih, već etruščanski *situs* ponavljaju još jednu zanimljivu ideju svojih prethodnika: nekropola je u svim navedenim slučajevima „s druge strane vode“; ona se uvek nalazi simetrično postavljena preko reke, odnosno rečice. Da izgrade nekropolu „preko vode“ graditelji teramara prokopavaju kanal i upuštaju se u zamašne hidrotehničke radove. Etruščani to postižu odabiranjem jedne posebne prirodne situacije. I u jednom i u drugom slučaju, „položaj“ je nešto mnogo više od stvarnog položaja; to je smanjen model prirode, model-*orbis*, u koji se grad smešta, i tako smešten dovršava sopstveno poimanje.

### *Etimološka poređenja i jednačenja*

Prebacimo se sad, opet, u trenutak osnivanja Rima. Iako su mnoge okolnosti događaja, i pored svih objašnjenja, ostale sasvim nejasne, nešto je, ipak, koliko-toliko razjašnjeno. Toskanski (dakle etruščanski) gradograditelj zaorao je prvorodnu brazdu. Ona je u svesti graditelja, i svih prisutnih, išla „ukrug“, čak ukoliko je malo i vrdala i



realno skretala sa kružne putanje. Stvarno ili zamišljeno, u arhaičkoj, etruščanskoj varijanti, *urbs* ponavlja u modelu orbis sveta. Reklo bi se da je to ipak bio pre ritualan izraz strahopoštovanja no pretenzija. U latinskoj interpretaciji, nažalost, simbol je shvaćen bukvalno i naopako: pre svega kao podsticaj da se zavlada svetom. Neće biti potrebno mnogo da se docnije to jednostavno i pokaže.

Zanimljivo je, na kraju, reći i da je oznaka *urbs* verovatno etruščanska, ili je sa neke druge strane uzeta, jer je izvesno da u indoevropskom i nema reči za „grad“, već jedino za „utvrđenje“. Antička etimologija, međutim, tvrdi da „urvum“ jednostavno znači „drška“, „držač“, možda ceo zadnji deo pluga – *urbs ab urvo appellata est, urvare est aratro definire*.<sup>18</sup>

U središtu opcrtanog „grada“, u etruščanskoj verziji, nalazila se još i jedna kružna jama, ona čijim se kopanjem možda i završavao ritual ustanovljenja grada: to je pomenuti *mundus*. Ima dosta razloga da se i etimologija ove reči pripíše Etruščanima. „Mundus“, po svom smislu, gotovo u potpunosti odgovara grčkom „kosmos“, a pored toga može da znači i „ženski nakit“, „naprava“, „Werkzeug“, ali i „sve-mir“, „Zemljin šar“ (*orbis terrarum*)...

Prema tome, dve tako uobičajene, a ipak esencijalne reči svakodnevnog jezika modernog čoveka etruščanskog su porekla. „Urbs“ se kao oznaka za grad izgubio čak i u romanskim jezicima, ali je jedna veoma brojna porodica izvedenica i značenja sigurno postala međunarodna: urban, suburban, interurban, urbanitet, urbanizam, urbanista, itd. S druge strane, „mundus“ se pretvorio u „svet“ i u romanskim jezicima je obrazovao jednu isto tako značajnu porodicu reči. I najzad, kao da prividna slučajnost sama

18 Pomponius, *Digesta*, I, XVI, 239.

hoće da nam pomogne, začuđujuće je koliko je etruščanska metafizička urbanologija još uvek aktuelna: dve familije reči nisu prestale da budu u stalnim međudejstvima – svet i grad su, danas opet, u položaju da im je potrebno veoma mudro razrešenje uveliko obelodanjenog protivslovlja.

Beograd, 1976.

## Epilog ili prolog

Nikakva magija, nažalost, pa ni etruščanska, neće pomoći današnjim graditeljima da prema imaginarnim dijagramima kosmičke harmonije smišljaju i grade gradove apsolutne pravde, ljudskog saglasja i sreće. Uostalom, i nismo baš sigurni u kojoj je meri Kosmos, ta velika pitagorejska životinja, uopšte raspoložena da ravnopravno druguje sa čovekom. Ali ono što bi graditelji morali znati, to je da ne valja dražiti Veliku životinju. Neka, ako ikako mogu, zadrže na uzdi *monstr*-gradove, razoritelje prirode i sveta, a naše današnje evropske gradove, još uvek nezahvaćene groznicom veličine, neka umole, umilostive, neka ih potkupe, kako znaju i umeju, ne bi li bar za generaciju ili dve ostali ono što jesu. Tek toliko da se dobije u vremenu i da se staloženo pričeka na najavu nekog budućeg – bez ironije rečeno – novog boljeg sveta.

Nauka može da pomogne u tom predahu, a može i da odmogne. Tehnika isto tako: efikasnost radi efikasnosti, sama po sebi, nije ništa drugo do trijumf praznine. Pa ako, dakle, magija etruščanska, vavilonska, kineska ili bilo koja druga ne otvara vrata nepoznatog, ako su odgovori nauke često ambivalentni, a tehnička visprenost uzaludna – gde i u kom proročištu potražiti čarobnu formulu budućeg grada?

Ja bih je potražio u filozofskoj mašti (malo čudan spoj pojmova, ali za ono što treba da objasni sasvim prikladan) Etruščana, pitagorejaca, orfičara, gnostičara, neopitagorejaca i neoplatoničara renesanse... u filozofskoj mašti Albertijeve graditeljske kriptografije, u kriptografiji snova metafizičara manirizma, sve do modernih ešerovskih (Maurits Cornelis Escher) istraživača gradova u gradovima, prostora u prostorima, vremena u vremenima, čoveka u čoveku.

Ostaje, dakle, privilegija i obaveza budućih graditelja filozofa da nekim, danas još nenaslućenim, misaonim ritualima još jednom prizovu sklad Grada i Sveta, odgovarajući hrabro i nadahnuto

– ne samo na uobičajena pitanja  
šta & kako  
već  
&  
ZAŠTO

## Bibliografija

1. *Mali urbanizam*, Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1958.
2. *Zaludna mistrija*, Beograd, Nolit, 1963.
3. *Urbanističke mitologeme*, Beograd, Vuk Karadžić, 1966.
4. *Urbs & logos. Ogledi iz simbologije grada*, Niš, Gradina, 1976.
5. *Povratak grifona. Crtačka heuristička igra po modelu Luisa Karola*, Kraljevo, št. Slovo, 1978.
6. *Rogata ptica*, Kruševac, Sinteza, 1979.
7. *Gradoslovar*, Beograd, Vuk Karadžić, 1982.
8. *Povratak grifona / The Return of the Griffon*, Beograd, Jugoart, 1983.
9. *Zaludna mistrija*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1984.
10. *Krug na četiri ćoška*, Beograd, Nolit, 1986.
11. *Eseji*, Beograd, Prosveta, 1986.
12. *Mrtvouzice. Jezičke zamke staljinizma*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1988.
13. *Knjiga kapitela*, Sarajevo, Svjetlost, 1990.
14. *Die Stadt und der Tod*, Klagenfurt/Salzburg, Wieser Verlag, 1993; 2. izdanje 9/93; 3. izdanje 9/94.
15. *Grad kenotaf*, Zagreb, Durieux, 1993.
16. *Grad i smrt*, Beograd, Beogradski krug, 1994.
17. *Architektur der Erinnerung*, Klagenfurt/Salzburg, Wieser Verlag, 1994.
18. *Die Stadt und die Zukunft*, Klagenfurt/Salzburg, Wieser Verlag, 1997.
19. *Der verdammte Baumeister*, Wien, Paul Zsolnay Verlag, 1997.
20. *Die Rückkehr des Greifs*, Klagenfurt, Wieser Verlag, Zagreb, a<sup>3</sup>, 1998.

